

Васильків І. Д., Кравчук В. М.,
Танчин І. З.

8

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З.

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Тернопіль
Астон
2025

УДК 172(075.3)
Г 87

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

Підручник підготовлено відповідно до Модельної навчальної програми
«Громадянська освіта. 8 клас» для закладів загальної середньої освіти
(автори: Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З.),
Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОНУ від 14.08.2024 №1138)

Г 87 Васильків І. Д.
Громадянська освіта. Підручник для 8 класу закладів
загальної середньої освіти. // І. Д. Васильків, В. М. Кравчук,
І. З. Танчин. — Тернопіль: Астон, 2025. — 128 с. : іл.
ISBN 978-966-308-950-8
Підручник підготовлено відповідно до Модельної
навчальної програми «Громадянська освіта. 8 клас» для
закладів загальної середньої освіти (автори: Васильків І. Д.,
Кравчук В. М., Танчин І. З.), затвердженої Наказом Міні-
стерства освіти і науки.
УДК 172(075.3)

ISBN 978-966-308-950-8

© Васильків І. Д., Кравчук В. М.,
Танчин І. З., 2025
© ТОВ «Видавництво Астон», 2025

ЗМІСТ

Передмова 4

Розділ I. Культура. Суспільство. Людина

§ 1. Культура 7
§ 2. Суспільство 14
§ 3. Людина в суспільстві. Особистість 24
Завдання для закріплення знань і умінь. *Онлайн-вправи* 32

Розділ II. Мистецтво жити в суспільстві

§ 4. Самореалізація особистості 34
§ 5. Мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями 43
§ 6. Проблеми, з якими стикаються різні спільноти 51
Завдання для закріплення знань і умінь. *Онлайн-вправи* 60

Розділ III. Мистецтво жити в державі

§ 7. Громадянське суспільство і держава 62
§ 8. Демократичні цінності та інститути 74
§ 9. Право як нормативний регулятор суспільних відносин 84
§ 10. Права, свободи та законні інтереси людини як ціннісний
вимір громадянського суспільства і правової держави 94
Завдання для закріплення знань і умінь. *Онлайн-вправи* 106

Розділ IV. Мистецтво спілкування

§ 11. Ефективна комунікація 108
§ 12. Формування громадської думки 118
Завдання для закріплення знань і умінь. *Онлайн-вправи* 126
Ключові поняття і терміни. Література і ресурсні матеріали 127

Шановні учні та учениці!

Ласкаво просимо до навчання з підручником з громадянської освіти! Цей курс розроблено для того, щоб допомогти вам краще зрозуміти своє місце в сучасному суспільстві та важливість громадянської участі в ньому. Громадянська освіта — це не лише знання про закони та права, але й уміння бути активним громадянином / громадянкою, здатним / здатною впливати на події навколо себе. Для цього важливо формувати в собі особисту, національну й загальнолюдську гідність, критично мислити, не бути байдужими до того, що відбувається у світі, країні, місті, селі, уміти використовувати наявні механізми впливу на державну владу, захисту своїх прав тощо. Такими, свідомими і вірними, громадяни не народжуються, а стають у процесі навчання.

Саме з цією метою Міністерство освіти і науки України розробило Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні, а для учнів 8 класу Нової української школи запроваджено предмет «Громадянська освіта», покликаний підготувати вас до активного суспільного життя в умовах демократії.

Сподіваємося, що пропонований підручник допоможе вам сформулювати систему тих демократичних принципів і цінностей, які потрібні кожній особистості як для індивідуального, приватного, так і для спільного, громадського життя.

Автори підручника поставили перед собою мету — дати не просто потрібний обсяг знань, а й допомогти вам навчитися жити в суспільстві. Це означає — поважати закон, відстоювати і захищати свої права, впливати на ухвалення важливих суспільно-політичних рішень, конструктивно взаємодіяти з іншими, будувати ефективні взаємини. А також думати і розмірковувати, формулювати й обстоювати власну позицію, робити логічні висновки і правильний вибір, забезпечувати своєю працею добробут сім'ї та країни. Тож пропонуємо вам не лише теоретичний матеріал, а й багато цікавих практичних завдань, що сприятимуть виробленню потрібних умінь і навичок та отриманню нових знань.

Пам'ятаймо, що Україна як європейська держава починається з нас — її громадян.

З найкращими побажаннями —
Автори

Як працювати з підручником

Навчальний матеріал, уміщений у підручнику, складається із 4-х розділів за темами Модельної навчальної програми предмета «Громадянська освіта». Параграфи **чітко структуровані** та мають наскрізну внутрішню нумерацію. Основні поняття і терміни позначені **•** синьою крапкою, найголовніші з них окремо розміщені в тексті параграфів на жовтому тлі, а також зібрані в словнику. Літературу та

електронні ресурси пропонуємо в додатках до підручника, їх ви можете переглянути, скориставшись QR-кодами, що наприкінці змісту.

Кожен розділ має на початку спеціальну сторінку-заставку з хмарами слів, згрупованими за змістом кожного з параграфів. Коли ви опрацюєте всі теми розділу, зможете вільно оперувати цими поняттями.

Наприкінці кожного розділу — спеціальні узагальнювальні сторінки, які допоможуть зорієнтуватися в процесі формування громадянської компетентності та тематиці пропонованих завдань для практичних робіт чи занять. Об'єднує теми курсу система рубрик і завдань для роботи в класі та вдома.

На початку параграфа розміщено

Перелік основних

• понять та • ідей теми

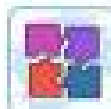
Додаткову корисну інформацію візуально виокремлено від основного тексту.

Міркуємо і діємо

Пропонуємо теми для обговорення в парах чи групах.

Запитання наприкінці кожного підпараграфа розміщено на зеленому тлі. Їх достатньо для того, аби перевірити, чи добре ви орієнтуєтесь в темі, чи готові приступати до виконання практичних вправ.

Працюємо разом

Рубрика, у якій пропонуємо практичні завдання, що потребують використання додаткових інформаційних ресурсів або часових затрат, візуально виділена світло-блакитним тлом.

Завдання для практичної роботи містяться в кожному параграфі. Спосіб їх виконання (колективно, у парах, групах чи індивідуально, у класі чи вдома), а також форму виконання (усно, письмово чи за допомогою певних онлайн-застосунків) визначає вчитель / вчителька. Групи цих практичних завдань з певної теми можуть бути виконані на окремих заняттях наприкінці вивчення розділу.

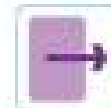
Для завершення теми:

Наприкінці кожного параграфа пропонуємо різноманітні запитання і завдання, які поєднують зміст усіх підпараграфів.

Завдання, для виконання яких вам доведеться продемонструвати вміння застосовувати отримані знання та вдосконалювати набуті навички.

Ці завдання можна виконати в класі чи вдома, а також використати їх для виконання учнівських самостійних чи колективних проєктів.

§ 1. Культура

Основні поняття та ідеї теми:

• культура • суспільство (соціум) • мова • цінності • норми • звичаї, традиції, закони • домінуюча культура • субкультура

- Культура творить суспільство.
- Мова – наріжний камінь культури.

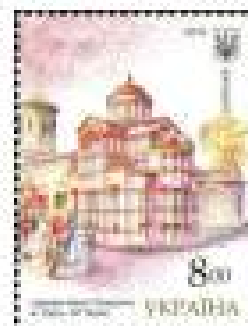
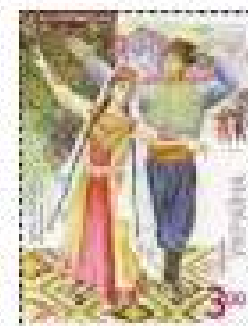

1.1. Культура і суспільство

Що таке культура?

У широкому сенсі поняття **культура** означає все, що створене людиною, а не природою. Розрізняють **матеріальну культуру** (знаряддя праці, будівлі, засоби транспорту й зв'язку тощо) та **духовну культуру** (спосіб життя, закони, системи цінностей, традиції, вірування та ін.). В курсі громадянської освіти ми з вами зосередимось на вивченні останньої, оскільки вона відіграє головну роль у формуванні суспільства й особистості.

- **Культура** (від латинського слова *cultura* — «обробіток», «обробляти») — це система цінностей, норм, моделей поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

Об'єкти матеріальної і духовної культури на поштових марках України

Роль культури в житті людини — вирішальна. Якби не було культури, людина як біологічний вид навряд чи змогла би вижити. Адже люди не мають великої фізичної сили, позбавлені потужних кігтів та зубів, наділені тривалим періодом дитинства і через те є дуже вразливими. Однак наш біологічний вид не лише не зник, але й досяг небувалих успіхів. Це сталося завдяки тому, що люди навчилися об'єднуватися для вирішення своїх проблем, ділитися успішним досвідом і передавати його із покоління в покоління. Очевидно, що для того, щоб люди змогли об'єднуватися в спільноти і ефективно співпрацювати, було необхідно виробити **правила спільної взаємодії** — саме за цю сферу життя відповідає культура.

Якою є роль культури у формуванні суспільства?

Щоб вижити, люди мають задовольняти базові потреби: їсти, пити, перебувати в безпеці, продовжувати рід тощо. Ці потреби спонукають до пошуку оптимальних способів їх задоволення. Саме в процесі задоволення потреб люди творять культуру. Культурні норми формуються на підставі відбору певних типів поведінки і досвіду людей. Кожна людська спільнота виробляє власні правила (які продукти належить вживати, як організовувати сім'ю, яке житло будувати, яку релігію сповідувати тощо) — тому кожне суспільство створює власну унікальну культуру. Ця спільна культура згуртовує людей, надає їм відчуття приналежності та ідентичності, сприяє спілкуванню й співпраці між її членами, забезпечує цілісність спільноти, тобто творить суспільство.

Кожна культура по-своєму унікальна

Як культура впливає на формування особистості?

На відміну від тварин, яких природа наділила інстинктами, люди не народжуються із запрограмованими моделями складної поведінки. Всі знання і вміння людина здобуває в процесі навчання, тобто в процесі засвоєння культури. Якщо люди з якоїсь причини не змогли засвоїти культуру (наприклад, відомі випадки, коли людських дітей виховували вовки або інші тварини) — вони не вміли ні мислити, ні говорити, ні жити в суспільстві. Тобто індивід стає особистістю, членом суспільства внаслідок засвоєння мови, знань, звичаїв, традицій своєї соціальної групи, свого народу і всього людства.

Міркуємо і діємо

1. Поясніть, як ви розумієте вислів «Всі знання і вміння людини здобуваються в процесі навчання, тобто в процесі засвоєння культури»? Чи йдеться тут про освітній процес? Поясніть свої міркування.
2. Чому культура відіграє ключову роль у формуванні суспільства? 3. Чим відрізняється духовна культура від матеріальної культури? 4. Проведіть дослідження матеріальної та духовної культури у ваших власних сім'ях або класному колективі (на вибір). Укладіть перелік предметів, обрядів, традицій або мовних виразів, які ви вважаєте елементами культури, що визначають ваше оточення.

1.2. Базові компоненти культури: мова, цінності, норми

Культура складається з низки елементів. Кожен із них є важливим, але деякі вважаються базовими, на яких тримається вся система / структура культури.

Чому роль мови як базового елемента культури є особливою?

Мова — це наріжний камінь культури. Мова є головним засобом людського спілкування, а її допомогою спільнота згуртовується, соціалізує своїх членів, передає знання й правила поведінки.

Виробити спільні цінності, норми і моделі поведінки можна не інакше як шляхом *домовленостей* між членами спільноти, тобто мова відіграє ключову роль у процесі становлення культури.

Понад те, на думку деяких учених, мова є не просто засобом передачі інформації, але формує уявлення людей про світ. Вона, ніби своєрідна матриця, задає параметри мислення мовців, скеровуючи їхню увагу на одні аспекти та оминуючи інші. Наприклад, в українській мові існує небагато слів для опису снігу, а в ескімосів їх є близько двохсот. Це означає, що носій ескімоської мови може назвати ці стани, а отже, й побачити, розрізнити, охарактеризувати їх, у той час як українець усього цього навіть не зауважить. Як ви розумієте, між ескімосом та українцем немає якоїсь фізіологічної різниці, їхнє різне бачення особливостей світу зумовлене культурою, зокрема, мовою.

Загалом у світі людство користується 7,1 тис. різноманітних мов: у Азії розмовляють на 2,3 тис. мов, в Африці — на 2,14 тис. мов, на островах Тихого океану — на 1,31 тис. мов, в обох Америках — на 1,06 тис. мов, у Європі розмовляють 290 мовами. За даними довідника Ethnologue, на сьогодні 40 % населення світу користується лише десятима мовами. Найбільше носіїв мають китайська мова (850 млн), іспанська й англійська (по 330 млн), арабська та гінді (близько 200 млн). Носіями української мови є приблизно 40 млн осіб, і вона належить до тридцяти найбільших мов світу.

Якою є роль цінностей в культурі?

Цінності вказують на те, що суспільство вважає добрим, правильним і порядним.

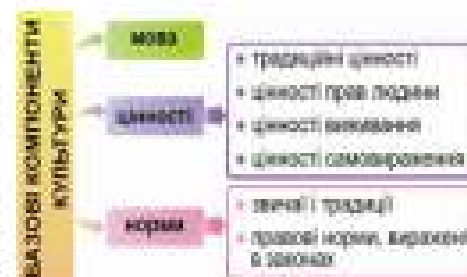
• **Цінності** — це загально визнані переконання щодо цілей, до яких суспільство, усі його члени, повинні прагнути, якими вони керуються у своєму повсякденному житті.

Зазвичай усі життєві цінності розділяють на чотири основні групи:

- традиційні цінності, які наголошують на важливості релігії, поваги до авторитету та традиційних сімейних цінностей;
- світсько-раціональні цінності або цінності прав людини, такі як свобода, рівність, людська гідність, довіра;

- цінності виживання роблять акцент на економічній та фізичній безпеці;
- цінності самовираження зумовлюють самостійність думки і дії, толерантність, активну участь в економічному та політичному житті.

Цінності не є статичними: вони змінюються з плином часу. Сучасні дослідження показали, що від того, які цінності переважають у суспільстві, залежить рівень його розвитку. В демократичних, розвинутих суспільствах домінують цінності *світсько-раціональні* та *самовираження*. Натомість у відсталіх країнах — *традиційні цінності* та *цінності виживання*. Україна знаходиться десь на межі між цими двома групами, і від того, які цінності переважають у нашій країні, залежать вектор і рівень її подальшого розвитку.

Яку роль в культурі відіграють норми?

У перекладі з латини — *норма* означає правило, взірць. У Стародавньому Римі «нормою» називали кутник, за допомогою якого майстри визирали перпендикулярності двох поверхонь. Фактично подібне значення це слово зберегло і в сучасній українській мові у більшості контекстів: це ніби своєрідний вимірювальний інструмент, який використовують для оцінювання правильності поведінки людей, її відповідності наперед заданому взірцю. Наприклад, суспільні норми приписують нам бути охайними, поважати старших, дотримуватися правил дорожнього руху тощо. Якщо людина дотримується цих та інших писаних і неписаних правил, її поведінка схвалюється суспільством і визнається «нормальною». Якщо ж чийсь дії не відповідають заданим взірцям, вони вважатимуться «ненормальними» або навіть суспільно небезпечними.

■ **Норми (соціальні норми)** — це загальні правила, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Загальних правил поведінки (соціальних норм) є дуже багато, найпоширенішими видами є *звичаї, традиції, норми моралі та правові норми* (втілені у законах та інших джерелах (формах) права).

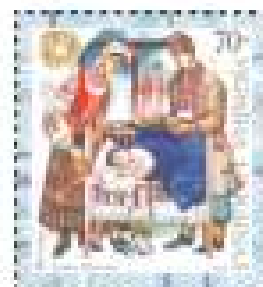
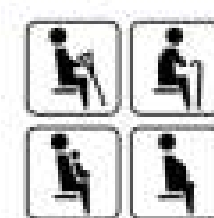
Можна сказати, що *звичаї* — це схвалювані суспільством масові взірці дій, які рекомендується виконувати. Скажімо, пити каву з цукром (чи без нього) або прокидатись о певній годині — звички, а прикрашати ялинку на Різдво або вітаючись подавати руку — звичай. Звичаї часто є справою смаку і, якщо хтось їх не буде дотримувати, тих вважатимуть ексцентричними особами чи диваками, але не суспільно небезпечними людьми. До порушників звичаїв застосовують різної ваги неформальні санкції — докір, несхвалення, осуд тощо.

■ **Звичаї** — це загальноприйняті правила, які здавна існують у громадському житті й побуті народу, суспільної групи, колективу.

Традиція — це культурна спадщина, яка передається від покоління до покоління. Існують різні джерела та сфери традиції: вони можуть стосуватися:

- художньої спадщини певної культури (українська вишивка, народний одяг, архітектура і побут, національні види спорту, як от бойовий гопак тощо);
- звичаїв, установлених та підтримуваних суспільствами (національні свята, національні візерунки, символи та гімни, весільні та інші обряди, хліб-сіль, які за українським звичаєм підносять на знак великої поваги до того, кого зустрічають, під час урочистих церемоній тощо);
- вірування або звичаї, які підтримуються релігійними конфесіями та церковними органами (відзначення релігійних та церковних свят, релігійні ритуали тощо).

■ **Традиції** (від латинського слова *traditio* — переказ, звичай) — це норми, що передаються від покоління до покоління, зберігаються упродовж тривалого часу та є регулятором суспільних стосунків.

Звичаї і традиції,
норми моралі і норми права

Норми права (правові норми) є особливим різновидом соціальних норм. Розрізняють *звичаєве право*, яке було сукупністю неписаних правил поведінки і переважало в доіндустріальному суспільстві, та *юридичне право*, яке встановлює і охороняє держава. Юридичне право в сучасному суспільстві є загальнообов'язковим, вираженням у законах чи інших джерелах (формах) права, за порушення яких повинна настанати відповідальність.

■ **Законои** — це загальнообов'язкові правила, виражені в нормативно-правових актах вищої юридичної сили, ухвалені в особливому порядку (законодавчим органом влади або безпосередньо народом), які регулюють найважливіші суспільні відносини.

Працюємо разом

А. Дослідіть, як мова впливає на ідентичність та самосвідомість народу за допомогою конкретних прикладів з історії.

Б. Напишіть есей на тему «Вплив соціальних норм на формування особистості і стабільність суспільства», аргументуючи свої твердження прикладами із тексту та власним досвідом.

В. Складіть власний асоціативний куш, де відобразить, які аспекти життя і культури українців пов'язані з мовою.

Міркуємо і діємо

1. Обговоріть у групах, які можуть бути наслідки для суспільства, якщо домінують традиційні цінності порівняно зі світсько-раціональними.
2. Обговоріть у групах, як білінгвізм (володіння двома мовами) може збагатити культурний досвід людини та сприяти взаєморозумінню між різними культурами.
3. Наведіть приклади цінностей, які сформувалися в Україні. 4. Як мова сприяє згуртуванню спільноти? 5. Чому мова впливає на формування спільних цінностей і норм поведінки? 6. Що таке традиції і яку роль вони відіграють у культурі суспільства? Наведіть приклади звичаїв і традицій вашої родини, України.

1.3. Домінантна культура і субкультури

Чому існують сукупності цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства чи певні соціальні групи?

Як ми вже зазначали, кожне суспільство має свою культуру, яка задає певні «рамки» функціонування суспільства — сукупність цінностей, традицій і звичаїв, якими керується більшість його членів. Така культура називається **домінантною культурою суспільства**.

Але позаяк кожне суспільство складається із багатьох груп — етнічних, демографічних, професійних та інших — то в рамках доміантної культури окремі групи формують власні норми і правила поведінки, які є дещо відмінними від загальних. Частиною загальної культури, систему цінностей і звичаїв, притаманних великій соціальній групі називають **субкультурою**.

Субкультура відрізняється від доміантної культури поглядами на життя, манерами поведінки, одягом, звичаями, сленгом (специфічні слова і вирази, притаманні представникам певних суспільних груп). Наприклад, молодіжна субкультура, субкультура етнографічних груп (субетносів) чи якої-небудь професійної групи (моряків, учителів тощо).

Субкультура, зазвичай, не суперечить цінностям доміантної культури, а доповнює її. Субкультури існують у ширшій структурі культури, зазнаючи впливу доміантних культурних норм і цінностей, однак водночас, вони можуть впливати на формування доміантної культури. Субкультури часто служать джерелом інновацій і творчості, представляючи нові ідеї, форми мистецтва або соціальні рухи, які кидають виклик застарілим порядкам і підштовхують суспільство до змін. З часом деякі елементи субкультур можуть бути прийняті доміантною культурою.

Деякі субкультури стикаються із несприйняттям доміантною культурою. Вони можуть бути неправильно зрозумілі, а відтак піддані соціальній ізоляції або дискримінації. Ця напрута між субкультурами та доміантною культурою може спричинити конфлікти цінностей, як от протистояння з субкультурою гіті. Таке протистояння з часом врегульовується.

Якщо ж субкультура не просто відрізняється від доміантної культури, але протистоїть їй, принципово не сприймаючи панівних у суспільстві цінностей, виходячи з ними в конфлікт, її називають контркультурою (наприклад, субкультура панків, наркоманів, алкоголіків, кримінальних злочинців). У вужчому і конкретнішому значенні термін «контркультура» вживається для означення альтернативного мистецтва, так званого «андерграунду».

Міркуємо і діємо

1. Обговоріть у групах: «Чи можуть субкультури сприяти розвитку суспільства?», використовуючи інформацію з тексту та власні приклади.
2. Що таке доміантна культура суспільства і як вона впливає на функціонування суспільства? 3. Що таке субкультура і як вона відрізняється від доміантної культури? 4. Які приклади субкультур наведені в тексті та чим вони відрізняються від доміантної культури? 5. Як субкультури можуть впливати на доміантну культуру та які можливі наслідки цього впливу? 6. Що таке контркультура?

Для завершення теми:

1. Що таке культура? Які значення має слово «норма» в сучасному вживанні? Назвіть основні групи життєвих цінностей.

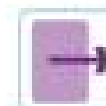
2. Як ви розумієте значення вислову «Мова є наріжним каменем культури»?

3. Які аспекти включає поняття «цінності»? Чому важливо дотримуватися соціальних норм у суспільстві?

4. Наведіть приклади того, як мова впливає на формування спільних цінностей і норм поведінки.

5. Порівняйте поняття «матеріальна культура» та «духовна культура».

6. Складіть повідомлення про вплив цінностей на розвиток суспільства, використовуючи конкретні приклади з реального життя. За бажанням доберіть ілюстрації та оформіть матеріал у вигляді презентації за допомогою одного з доступних для вас онлайн-ресурсів.

§ 2. Суспільство

Основні поняття та ідеї теми:

- ознаки суспільства • структура суспільства • ідентичність
- статус • роль • група • організація • соціальні інститути
- соціальна нерівність • соціальна стратифікація • соціальна мобільність
- міграції • різноманітність і рівність

- Нерівність є джерелом суспільної енергії, яка стимулює розвиток суспільства.
- У демократичних суспільствах намагаються забезпечити формальну рівність, а саме: рівність усіх перед законом, рівність прав і свобод громадян та рівність їхніх обов'язків незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового й іншого становища.

2.1. Ознаки суспільства

Що об'єднує людей у суспільство? Спільна культура, спільна територія, спільна ідентичність і сталість.

Коли запитати, що таке суспільство, перше, що приходить на думку, — це деяка кількість людей. Більша, коли мова заходить про якусь сучасну країну, як, наприклад, Україна або Китай, або менша, якщо йдеться про певне плем'я. Але насправді сама по собі кількість людей не створює суспільства. Воно виникає, коли між людьми складається певна система цінностей, норм, моделей поведінки та форм об'єднання, яка згуртовує їх в окрему спільноту. Як ми вже з'ясували в попередньому параграфі, така система називається *культурою*. Тобто, саме культура пов'язує людей у суспільство численними ниточками соціальних взаємодій. Отже, наявність спільної культури є першою ознакою суспільства.

Культура об'єднує людей, які проживають на певній території. Тому наявність спільної території, на якій реалізовується культура, — друга ознака суспільства.

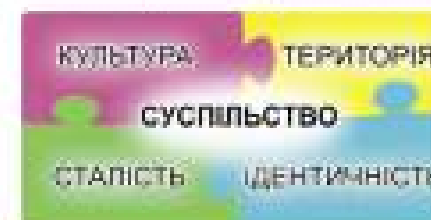
Третьою ознакою суспільства є наявність спільної ідентичності — усвідомлення носіями культури, яка реалізовується на певній території, своєї приналежності до спільноти носіїв цієї культури.

- Термін «ідентичність» походить від латинського слова (*identicus* — тотожний, однаковий) і означає «тотожнення особи з певною соціальною групою».

Четвертою ознакою суспільства є його сталість, тобто воно повинно існувати впродовж тривалого часу як мінімум довшого за життя одного покоління.

Отже, беручи до уваги вищевказані чинники, які об'єднують людей у суспільство, можемо зробити цікавий висновок: стотисячний натовп на стадіоні не становить суспільства, натомість якесь

нечисленне плем'я, загублене десь у джунглях Амазонії, яке нараховує кілька сотень осіб, однак має свою унікальну культуру, свою територію на якій реалізовується ця культура, має відчуття приналежності до цієї спільноти і відмінності від інших культурних спільнот, а також існує впродовж сотень або як мінімум кількох десятиків років, — є повноцінним суспільством.

Міркуємо і діємо

1. Проведіть у класі дискусію на тему «Що є головним об'єднуючим суспільства: спільна культура, територія, сталість чи ідентичність?».
2. Назвіть основні ознаки суспільства. 3. Розкажіть про кожну з ознак суспільства, використовуючи відповідні приклади з реального життя або історії. 4. Наведіть три приклади впливу культури на формування суспільства.

Працюємо разом

Пограйте в гру «Будуємо суспільство». Сформууйте команди.

- А. Відтворіть варіанти процесу створення суспільства за визначеними учителем / учителькою параметрами щодо особливостей культури, території, ідентичності, сталості. Б. Обговоріть запитання, що виникають під час уявного відтворення, презентуйте результати в класі.

2.2. Структура суспільства

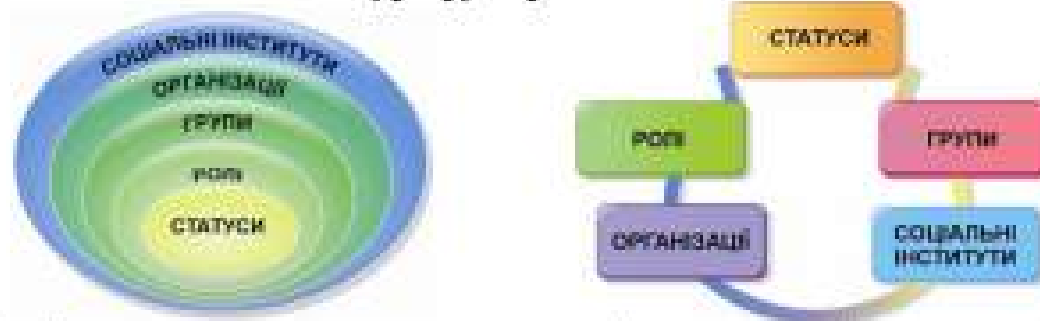
З яких елементів складається суспільство? Що визначає унікальність суспільства?

Слово *structura* в перекладі з латини означає «будова», «розміщення».

• *Соціальна структура описує, з яких складових елементів збудоване суспільство.* Хоча суспільства є тисячі, (від давньогрицького чи давньогрецького і до найрізноманітніших сучасних), кожне з них складається всього-на-всього із п'яти видів елементів між якими відбуваються постійні взаємодії статусів, ролей, груп, організацій і соціальних інститутів.

Але ж суспільства такі різні, як вони можуть бути збудовані з тих самих елементів? Приблизно так само, як із однакових будівельних елементів — цеглин, балок, арматури тощо — можна, по-різному їх компонуючи, збудувати багато різних архітектурних споруд. Унікальність кожного суспільства визначається кількістю цих елементів, порядком їх розміщення і характером взаємодій між ними.

Структура суспільства

Яка із запропонованих схем враховує розміщення елементів у структурі суспільства, а яка відображає характер взаємодії між ними?

Носіями яких статусів ми є чи можемо бути?

• **Соціальний статус** визначає місце особи в групі та суспільстві. Бабуся, офіцер, священник, глядач, біженець, викладачка, волонтерка — все це є статуси. Знаючи статус особи, розуміємо, хто перед нами і чого від неї очікувати. Кожен член суспільства є носієм багатьох статусів, наприклад, ваш друг у різних ситуаціях виступає як син, однокласник, учень, пасажир та ін. Який із великої кількості статусів задіюється в конкретний момент, визначається через взаємини з іншими статусами. Скажімо, статус «учень / учениця» включається, коли ви маєте справу зі статусом «учитель / учителька», статус «син / донька» набуває чинності стосовно статусу «мати» або «батько», а якщо ви щось купуєте, то для продавця ви є носієм статусу «покупець».

Суспільство організоване так, що кожна особа має визначене місце стосовно інших людей (статус) і як посідач цього місця, вона розуміє, чого від неї очікують інші особи та чого очікувати від інших людей. Тобто кожен / кожна виконує ту роль, яку належить грати носію конкретного статусу.

Від чого залежать наші соціальні ролі?

• **Соціальна роль** — це модель поведінки, орієнтована на даний статус. Якщо статус вказує на позицію індивіда в суспільстві, то роль — на поведінку, властиву даному статусові.

Люди не можуть поводити себе як їм заманеться. Вони виконують ролі, притаманні їхнім статусам. Наприклад, учитель / учителька повинен / повинна себе поводити як учитель, а не як мама чи офіцер. Вочевидь є необхідною відповідність рольової поведінки носіїв певних статусів тим очікуванням, які до них пред'являє суспільна група. Але це зовсім не означає, що всі носії даного статусу будуть виконувати свою роль ідентично. Жоден вчитель / вчителька не подібний / не подібна на іншого, всі матері по-різному виконують свою соціальну роль. Тобто в рамках кожного статусу для особистості існує вибір свого варіанту рольової поведінки. Проте що вищою є престижність статусу, то жорсткіше суспільство контролює його носіїв і тим вузьчий для них є варіант вибору рольової поведінки. Наприклад, кожна дія президента перебуває під пильною увагою суспільства і йому не пробачать такої поведінки, яку би з легкістю вибачили сантехніку.

До яких соціальних груп ми можемо належати?

• **Група** — сукупність двох і більше людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до цієї групи і вважаються її членами з погляду інших.

• **Соціальна група** — це сукупність людей, виділена за соціально значимими критеріями (стать, вік, раса, національність, професія, місце проживання, дохід, влада, освіта та ін.).

Соціальні групи навіть у рамках одного суспільства можуть відрізнятися своїми цінностями, значимими, нормами, мовою або її особливостями.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ

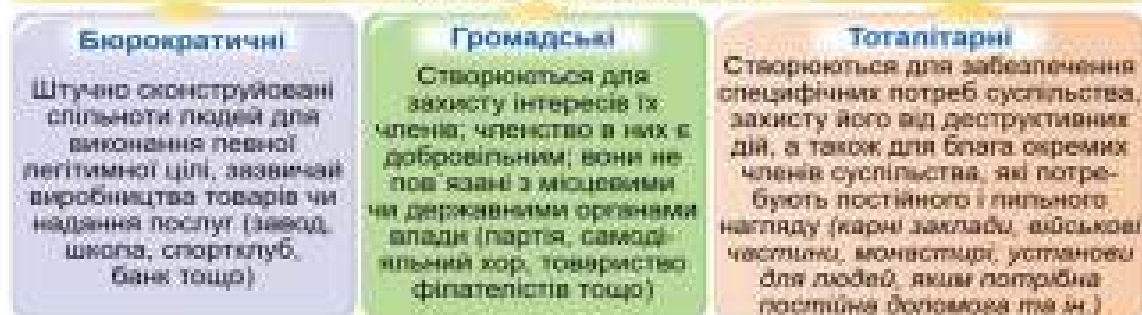

Чи належимо ми до соціальних організацій?

Організації — це також групи. Але якщо групи виникають неформальним чином, наприклад, діти, селяни, компанія друзів, християни тощо, то **організації створюються цілеспрямовано, спеціально для того, аби займатися якоюсь діяльністю — заробляти гроші для навчання та виховання дітей, виробництва товарів, надання послуг тощо.** Тому організації також називають формальними групами. Соціальними організаціями, наприклад, є підприємство, заклад освіти, ресторан, банк, армія та їм подібні.

Організації утворюються згідно з чимось постановово або за домовленістю між людьми (постанова органів влади; рішення зборів кооперативу і т. ін.); у них виробляються формально структуровані взаємини між людьми і розподіл праці (директор — бухгалтер — співробітник, менеджер); організація має визначені цілі і завдання, вказані в установчих документах (наприклад, виробництво товарів, навчання тощо).

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Що таке соціальні інститути і чому інституціоналізація є важливою?

Соціальні інститути можна порівняти зі своєрідною системою кріплення, яка сполучає елементи соціальної структури в певні «блоки», кожен з яких забезпечує оптимальний спосіб вирішення важливої суспільної проблеми, таких як, наприклад, безпека людей, освіта, здоров'я, господарська діяльність, родинні стосунки та ін.

У кожній життєвій ситуації ми діємо не як заманеться, а відповідно до певних суспільних установок (установка — в перекладі з латини означає «інститут»). Ці установки становлять чітку систему норм, правил і моделей поведінки, які вказують, як необхідно діяти, щоб вирішити ту чи іншу проблему, оскільки суспільство зацікавлене, щоб його члени вирішували свої проблеми не стихійно і хаотично, а організовано, прогнозовано і стабільно.

• **Соціальні інститути** — це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, самовідтворюються і задовольняють життєво важливі потреби людей.

ПРИКЛАДИ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ	ФУНКЦІЇ	СУКУПНІСТЬ НОРМ І ПРАВИЛ	ПОТРЕБИ
Держава, вибори, місцеве самоврядування	Підтримання законів, правил і стандартів	Політичні	Безпека і соціальний порядок
Сім'я	Турбота про членів родини, виховання дітей	Шлюбно-сімейні	Відтворення людей
Церкви, конфесії	Інтеграція суспільства, вироблення цінностей і норм, духовний пошук	Релігійні	Популю сенсу життя, моральне вдосконалення
Дитсадок, школа, ЗВО, ЗМІ, культура, наука	Соціалізація людей, прилучення їх до базових цінностей та практик	Освітньо-інформаційні	Вироблення й передавання нових знань, виховання підліткового покоління
Фарма, промислове підприємство, офіс, магазин, ринок	Добування їжі, одягу, житла	Економічні	Добування засобів існування

Сукупність норм і правил, які регламентують нашу поведінку в сім'ї, називають «сімейний інститут». За організацію й розподіл влади в суспільстві відповідають політичні інститути, такі як інститут держави, армії, суду, партій, виборів тощо.

• **Інституціоналізація** — це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється.

Міркуємо і діємо

1. Утворіть групи і обговоріть, які соціальні статуси ви маєте у своєму житті. Як ці статуси впливають на вашу поведінку і очікування інших людей?

2. Обговоріть у класі, чому інституціоналізація є важливою для функціонування суспільства? Поясніть, які переваги вона надає у порівнянні з неформальними установками. 3. Що означає термін «соціальна структура»? 4. Як можна пояснити унікальність суспільства за допомогою соціальної структури? 5. Наведіть приклади соціальних груп та організацій.

Працюємо разом

А. Вправа «Соціальна організація». Дослідіть одну з соціальних організацій у вашому місті або селі (наприклад, школу, лікарню, підприємство). Напишіть короткий звіт про цілі, завдання і структуру цієї організації.

Б. Вправа «Соціальний інститут». Доберіть приклади соціальних інститутів. Визначте, якою є роль в суспільстві одного з цих інститутів (на вибір). Напишіть есей на тему «Роль соціальних інститутів у підтримці стабільності суспільства», використовуючи приклади з вашого життя або спостережень.

2.3. Соціальна нерівність. Соціальна мобільність. Різноманітність і рівність

Чому існує соціальна нерівність?

Нерівність є неодмінною умовою існування людських спільнот. Навіть у тих суспільствах, де не існує майнової різниці, існує нерівність між чоловіками і жінками, між молодими і старими, між сильнішими і слабшими, здоровими і хворими, високими та низькими тощо. Усі люди — різні, а значить не можуть бути рівними у своїх можливостях. Важливо розрізнити поняття «соціальна нерівність» і «рівність у правах». Наприклад, право на працю держава гарантує однаковою мірою всім, хто проживає на її території, але літні люди чи такі, що мають проблеми зі здоров'ям, не можуть повноцінно цим правом скористатися.

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

+ Позитивний бік

Є стимулом для того, щоб старатися зайняти краще місце в суспільстві, працювати над собою, аби отримати доступ до більшої кількості матеріальних та інших благ

- Негативний бік

Призводить до суспільних розшарувань і може спровокувати масові суспільні збурення та революції

Звичайно, нерівність приводить до суспільних розшарувань, породжує суспільне напруження й навіть може спричинити бунти і революції. Однак не варто сприймати нерівність як щось однозначно негативне. Адже нерівність також спонукає людей старатися зайняти краще місце в суспільстві, бути винахідливими, наполегливіше працювати, щоб отримати доступ до більшої кількості матеріальних та інших благ. Таким чином, нерівність є джерелом суспільної енергії, яка стимулює розвиток суспільства.

Що таке соціальна стратифікація, за якими критеріями і навіщо її вимірюють?

Щоб описати соціальну нерівність, учені застосовують термін соціальна стратифікація.

• **Соціальна стратифікація** — це сукупність розміщених у вертикальному порядку (ієрархічно) соціальних прошарків — страт (з латинської *stratum* — «прошарок» і *fatia* — «робота»).

Щоб з'ясувати, яке місце в соціальній ієрархії займають певні суспільні групи або окремі люди, необхідно порівняти, яким є їхній рівень доступу до соціальних благ. Найчастіше для порівняння використовують чотири базові показники: дохід, влада, освіта, престиж.

Три з них (дохід, влада, освіта) можна виміряти досить легко.

Дохід — вимірюється в грошових одиницях, які отримує індивід чи сім'я за одиницю часу.

Освіта — вимірюється кількістю років навчання і його якістю.

Влада — це можливість диктувати свою волю іншим людям, незалежно від їхнього бажання. Вона вимірюється кількістю людей, на яких поширюється рішення певної особи.

А ось такий показник, як **престиж**, визначити складніше. **Престиж** — це повага до статусу, яка склалася в суспільстві. Щоб виміряти престижність статусу, соціологи проводять опитування, на підставі яких укладають спеціальні рейтинги.

Є ще також небазові показники соціальної стратифікації. Наприклад, **культурно-мовний**, який не є основним, але допомагає точніше визначити приналежність індивіда до певної страти. А такі критерії, як **громадянство**, **релігійна** чи **етнічна приналежність**, у певних суспільствах можуть бути визначальними. Наприклад, статус «громадянин» у Римській імперії або християнин в Османській імперії.

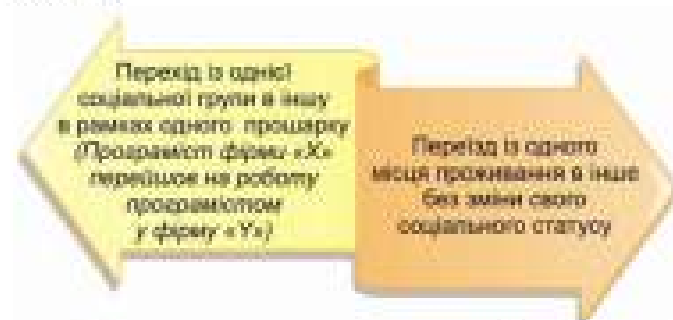
У суспільстві можна виділити різну кількість страт, залежно від цілей і завдань, які стоять перед дослідниками, але в основу стратифікації покладено усвідомлення, що основних прошарків є всього три: **багаті**, **заможні** і **бідні**; а неосновні виникають за рахунок додавання прошарків у межах кожного з цих трьох основних.

Наприклад, американський соціолог Ллойд Уорнер виділив у американському суспільстві такі страти: вищу, середньо-вищу, проміжну, середньо-проміжну, середню, нижчу середню, верхньо-нижчу, середньо-нижчу, нижчу-нижчу.

Що таке соціальна мобільність?

Жодна людина не є жорстко «прив'язана» до якоїсь соціальної страти. Її доходи, освіта, влада і престижність статусу можуть змінюватися, а відтак змінюватиметься й місце в соціальній ієрархії. Скажімо, студент, здобувши освіту, може створити власну успішну фірму, а директор банку може розоритися й опинитися на касі у фаст-фуді. Так у межах соціальної структури відбувається постійне переміщення груп та окремих осіб як з одного прошарку до іншого, так і в межах тієї самої страти.

Перехід з однієї соціальної групи в іншу в межах одного прошарку називають **горизонтальною мобільністю**. Наприклад, робітник з одного заводу перейшов на таку саму роботу на інше підприємство: місце роботи змінився, однак залишився в межах тієї самої соціальної страти. **Переміщення з одного прошарку до іншого називають вертикальною мобільністю**. Вона буває висхідною (з нижчої страти у вищу) і низхідною (з вищої страти в нижчу).

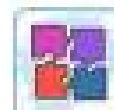
Соціальна мобільність може поєднуватися (але не обов'язково) зі зміною постійного місця проживання. Так, горизонтальна та вертикальна соціальні мобільності є проявами міграційного процесу. **Міграція** — процес зміни постійного місця проживання *індивідів* чи *соціальних груп*: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну. Мігранти, переходячи в інше суспільство та в іншу соціальну групу, прагнуть знайти на новому місці кращі умови існування, збільшити доступ до соціальних благ. Причиною вимушеної міграції може стати якась стихійне лихо або війна, як-от міграція українців, зумовлена агресією Російської Федерації, яку ми переживаємо сьогодні.

Рівноманітність і рівність.

Як уже зазначалося вище, люди є різними від природи й різними за культурою, зробити їх рівними, тобто однаковими, — неможливо. Але в демократичних суспільствах намагаються забезпечити формальну рівність, а саме: рівність усіх перед законом, рівність прав і свобод громадянина та рівність їхніх обов'язків, незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового й іншого становища.

Однак мало забезпечити формальну рівність прав для всіх громадян, потрібно, щоб вони мали змогу або вміли скористатися своїми правами. Адже в кожному суспільстві є соціальні групи, які з різних причин не спроможні цього зробити (особи з інвалідністю чи особи похилого віку через стан здоров'я, жінки через гендерні упередження, представники деяких расових чи етнічних груп через різні форми дискримінації тощо). Тому в сучасних демократичних суспільствах представникам таких груп надають певні пільги, додаткові права та гарантії, щоб вирівняти їхні шанси порівняно з рештою членів суспільства.

Працюємо разом

А. Знайдіть приклади людей з вашої місцевості або історії, які демонструють вертикальну або горизонтальну мобільність. Розкажіть їхні історії і обговоріть фактори, що сприяли їхньому переміщенню в соціальній ієрархії.

Б. Проаналізуйте текст і назвіть фактори, які призводять до соціальної нерівності. Чи може соціальна нерівність бути корисною для суспільства?

Міркуємо і діємо

1. Обговоріть у групах основні категорії соціальної стратифікації і методи її вимірювання. Які є переваги і недоліки стратифікації для суспільства?

2. Поясніть поняття вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності. 3. Які можливі наслідки високого рівня соціальної мобільності для індивідів і суспільства в цілому? 4. Як демократичні суспільства намагаються забезпечити рівність шансів для різних соціальних груп?

Для завершення теми:

1. Що таке «соціальна мобільність»? Наведіть приклади різних соціальних ролей, статусів.

2. Як спільна територія сприяє згуртованості суспільства?

3. Які переваги має існування спільної культури для формування суспільства? Які фактори сприяють соціальній мобільності в сучасному світі?

4. Наведіть приклади того, як суспільство контролює поведінку носіїв престижних статусів.

5. Порівняйте поняття «група» та «організація».

6. Вас запросили на учнівську наукову конференцію «Роль соціальних інститутів у підтримці стабільності суспільства». Оберіть тему і сформулюйте назву своєї доповіді, підготуйте тези.

§ 3. Людина в суспільстві. Особистість

Основні поняття та ідеї теми:

- людина • індивід • особистість • соціалізація • агенти соціалізації
- інститути соціалізації • молодіжна субкультура

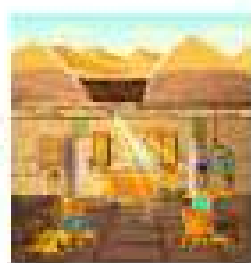
- Щоб стати особистістю, людина мусить «увійти в суспільство», тобто засвоїти його культуру (вивчити мову, засвоїти цінності, норми, зразки поведінки).
- Процес соціалізації відбувається постійно — від народження і до глибокої старості.

3.1. Людина — індивід — особистість

Як індивід стає особистістю?

Ми вже говорили, що головні ознаки, які відрізняють людину від тварин, такі як мислення, мова, оволодіння знаряддями праці — пов'язані не з біологією, а з культурою. Тобто, щоб стати повноцінною людиною, мало народитися представником / представницею біологічного виду *homo sapiens*, необхідно ще засвоїти культуру певного суспільства.

Різноманітність культур

Спробуємо пояснити це на конкретному прикладі. В 1920 році в Індії було знайдено дівчинку, виховану вовками. Її назвали Камала, на вигляд їй було років сім-вісім. Поведінка дівчинки більше нагадувала поведінку вовка. Вона пересувалася на чотирьох кінцівках, хлестала, а не пила воду, мала чудово розвинутий нюх і навіть вила на місяць. Незважаючи на всі старання фахівців адаптувати дитину до життя суспільства, вона так і не навчилася розмовляти, спілкуватися, мислити бодай на рівні елементарного здорового глузду.

Отже, Камала, безперечно, була людиною; вона була окремою представницею виду *homo sapiens*; однак, будучи відірваною від суспільства, не мала змоги засвоїти культуру і тому не стала особистістю.

Запам'ятаємо головні поняття, які ми будемо використовувати при вивченні цієї теми.

- **Людина** — це видове поняття, яке вказує на приналежність до біологічного виду *homo sapiens*.
- **Індивід** (латинською *individ* — неподільний) — це окремий представник людського виду.
- **Особистість** — це людина, вихована суспільством.

У момент народження дитина є індивідом, але ще не є особистістю. Щоб стати особистістю, людина мусить «увійти в суспільство», тобто засвоїти його культуру (вивчити мову, засвоїти цінності, норми, зразки поведінки) — цей процес називають соціалізацією.

Міркуємо і діємо

1. Обговоріть у групах чи парах, чому людина, яка виросла в ізоляції від суспільства, не здатна стати особистістю.
2. Які головні ознаки відрізняють людину від тварин і з чим вони пов'язані?
3. Порівняйте інстинкти тварини та культурну передачу знань і цінностей в людині.
4. Яка різниця між поняттями «людина», «індивід» та «особистість»?
5. Напишіть короткий есей (100-150 слів) про те, як культура впливає на становлення особистості. Використайте приклад Камали та інші, відомі вам схожі ситуації, для пояснення своєї точки зору.

3.2. Соціалізація особистості

Як індивід засвоює культуру суспільства?

- **Соціалізація** — це процес засвоєння індивідом культури суспільства, завдяки чому він стає дієздатним учасником соціальних зв'язків.

ЛЮДИНА

КУЛЬТУРА

ОСОБИСТІСТЬ

Сучасне суспільство — це тисячі і навіть мільйони дуже різних людей, об'єднаних ознаками, про які ми говорили в попередньому параграфі (*згадайте, які це ознаки*).

Індивід не стає членом суспільства «в цілому». Кожен /кожна із нас стає членом суспільства, входячи в нього через окремі конкретні групи: сім'ю, садочок, клас, компанію друзів, церкву, підприємство, армію тощо. Тобто, культуру суспільства ми засвоюємо в такому вигляді у якому її до нас доносять ті люди, з якими ми спілкуємося, і ті суспільні групи, до яких ми належимо.

Упродовж життя людина належить до багатьох груп (батьківська сім'я, заклад освіти, компанії друзів, місце роботи, церква, власна сім'я, сусідські спільноти, громадські об'єднання тощо). Переходячи з однієї групи в іншу, вона мусить пристосовуватися до нових умов.

засвоюючи соціальні норми, притаманні цим групам. (Згадайте приказку «до чужого монастиря зі своїм уставом не пхайся»). Тому процес соціалізації відбувається постійно — від народження і до глибокої старості.

Яку роль у формуванні особистості відіграють агенти та інститути соціалізації?

З усіх агентів та інститутів соціалізації ми зосередимо увагу на тих, з якими найчастіше мають справу дошкільники та школярі.

• **Агенти соціалізації** — це люди, які допомагають особі засвоїти культуру суспільства (мову, цінності, норми поведінки).

Розрізняють первинних і вторинних агентів соціалізації.

• **Первинні агенти соціалізації** — ближнє оточення особи (батьки, родичі, друзі). Вони виконують багато функцій (батько — вихователь, друг, опікун, учитель), їхні функції взаємозамінні (скажімо, батько за певних умов може взяти на себе виконання функцій матері щодо дитини). Вони не отримують матеріальної винагороди за виконання своїх функцій.

• **Вторинні агенти соціалізації** — це представники адміністрації закладу освіти, церкви, армії, підприємства, партій, засоби масової інформації та ін. Контакти з ними є рідшими, коротшими, а їхній вплив, як правило, слабший, ніж в агентів первинної соціалізації. Їхні функції спеціалізовані, а тому не можуть бути взаємозамінними (наприклад, функції вчителя / вчительки і поліцейського / поліцейської). Вони зазвичай отримують грошову винагороду за виконання своїх функцій.

Агенти соціалізації

• **Інститути соціалізації** — це установи, котрі впливають на процес соціалізації, спрямовують його, навчають, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

• **Первинні інститути соціалізації** — сім'я, компанія друзів, може бути колектив однокласників. Найважливішим з них є сім'я, бо саме в сім'ї людина оволодіває мовою, засвоює головні елементи культури. Сім'я формує ідентичність людини в категоріях статі, раси, нації, релігії, певної соціальної страти.

• **Вторинні інститути соціалізації** — заклад освіти, підприємство, армія, церква, засоби масової інформації і т. ін. Особливе значення серед них має школа. У школі процес соціалізації відбувається за ретельно розробленим планом, за яким індивіду надають інформацію, формують цінності, вміння і навички, які суспільство вважає необхідними для життя в цьому суспільстві.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ В СІМ'І

Формує найперші й найтривкіші суспільні зв'язки. В сім'ї людина оволодіває мовою, засвоює головні елементи культури, формує статеву, національну, релігійну та ін. ідентичність.

Відбувається цілеспрямовано, внаслідок виховання

Відбувається неусвідомлено, в результаті спостереження дитини за поведінкою всіх членів сім'ї

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах: а) чому процес соціалізації є постійним і триває протягом усього життя людини; б) чому соціалізація є необхідним процесом для становлення особистості.

2. Порівняйте роль сім'ї та закладу освіти як інститутів соціалізації. Як вони взаємодіють у процесі формування особистості?

Працюємо разом

Сформууйте групи (команди), оберіть одне із запропонованих завдань для командної роботи. Презентуйте результати в класі.

А. Створіть плакат, що ілюструє процес соціалізації та його ключові елементи (мова, цінності, норми, зразки поведінки). Використайте малюнки та короткі пояснення для кожного елемента.

Б. Сформулюйте для однокласників / однокласниць запитання, які допоможуть їм описати, які аспекти їхнього життя були б іншими, якщо б вони жили в іншому часі або в іншому місці. Проведіть опитування. Систематизуйте результати і презентуйте їх у класі.

В. Оберіть одного з агентів соціалізації (первинних чи вторинних). Обміркуйте: а) які цінності і норми передаються через цього агента; б) як цей агент сприяє або підтримує соціальну нерівність; в) як цей агент впливає на формування поглядів індивіда?

3.3. Соціалізація серед однолітків. Молодіжні субкультури

Чому соціалізація у взаємодії з ровесниками є важливою?

У процесі соціалізації в дитячому та підлітковому віці дуже важливу роль відіграють однолітки. Взаємодії з ровесниками відбуваються у формальних та неформальних групах.

• **Формальні групи** — це школа, клас, різноманітні шкільні та позашкільні організації, як-от: гуртки, спортивні секції, мистецькі колективи тощо. У цих колективах соціалізація особи відбувається за певним планом, під контролем дорослих. У них діти не лише навчаються вмінь і навичок, котрі суспільство вважає необхідними для життя в ньому, але й пізнають цілком інше оточення, ніж те, яке вони мали в сім'ї. Діти прилучаються до світу «чужих» (учитель трактує всіх дітей однаково, оцінює дітей за те, що вони роблять, а не за те, ким вони є), знайомляться з формалізованою системою оцінювання (балами, табелями, відзнаками), яка докорінно відрізняється від неформального оцінювання в сім'ї. У школі діти знайомляться з поняттям «обов'язок», навчаються багатьох умінь, неодмінних у міжособистісних стосунках, як-от: робити що-небудь почергово, ділитися з іншими, бути порівнюваним з ровесниками.

• **Неформальні групи** — це компанії друзів, які створюються на підставі взаємних симпатій та інтересів. Особливістю соціалізації в компанії друзів є те, що на відміну від сім'ї і школи процес соціалізації тут відбувається без будь-якого плану. Однак цей інститут формує дуже важливі навички, яких не здатні навчити ні сім'я, ні школа. Насамперед йдеться про вміння адобувати й відстоювати свій

статус. Адже в сім'ї дитина набуває свій статус автоматично, а в групі ровесників статус треба заслужити. Крім того, компанія друзів пропонує дитині додаткові моделі поведінки, норми та цінності до тих, які пропонує сім'я і школа, іноді навіть альтернативні.

Особливості соціалізації серед однолітків

	В СІМ'І	У ШКОЛІ	У КОМПАНІЇ ДРУЗІВ
За що цінують	Дитину цінують за те, що вона є	За навчання, старанність, вчинки, таланти	За особисті якості
Соціальний статус	Надається автоматично	Здобувається	Здобувається
Як навчають і оцінюють	Навчають за планом, оцінюють неформально	Навчають за планом, оцінюють формально (оцінки, грамоти)	Процес соціалізації відбувається без плану, оцінюють неформально
Чого навчають	Базових елементів культури, умінь і навичок, базових цінностей	Знань, умінь, навичок комунікувати, працювати в команді, критично мислити	Додаткових моделей поведінки, норм і цінностей, іноді альтернативних щодо тих, які пропонує сім'я і школа

Якими є особливості молодіжних субкультур у процесі соціалізації?

Про субкультури ми вже вивчали в першому параграфі (згадайте, що таке субкультура, які її головні ознаки).

• **Молодіжна субкультура** — це культура груп молоді, яка має певні особливості порівняно з домінуючою в суспільстві культурою, а саме: особливості мови (сленг), зовнішню атрибутику, тексти, норми та цінності.

Відправною точкою для молодіжних субкультур зазвичай стають інновації у сфері музики, моди та поглядів. На цьому ґрунті деякі групи молоді формують інноваційну поведінку, отримують підтримку в ширшого кола наслідувачів, а відтак розвивають власні цінності та норми.

До найвпливовіших молодіжних субкультур відносять такі, як: гіпі, рокери, байкери, панки, готи, геймери, косплеєри тощо).

Молодіжна субкультура не є чимсь новим. Вона існує в кожному новому поколінні, починаючи з другої половини XX ст. і зазвичай суперечить або іронізує над культурними нормами дорослого світу, зокрема покоління батьків. Відправною точкою для молодіжних субкультур зазвичай стають інновації у сфері музики, моди та поглядів. На цьому підґрунті деякі групи молоді формують інноваційну поведінку, отримують підтримку з ширшого кола наслідувачів, а відтак розвивають власні цінності та норми.

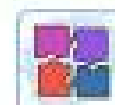

Різні молоді люди виявляють різне ставлення до молодіжних субкультур — від повної непричетності і до цілковитої спорідненості; це залежить від їхньої соціальної та психологічної зрілості. Зазвичай захоплення субкультурами має прості психологічні мотиви, такі як підвищення власної привабливості або демонстрація «дорослості». Однак також не слід відкидати прагнення юнацтва до творчого самовираження і бажання формувати цінності та норми суспільства.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, з якими труднощами може зіткнутися індивід у процесі соціалізації через молодіжні субкультури.
2. Спробуйте виявити схожість і різницю між формальними та неформальними групами, у яких ви взаємодієте.
3. Яким є вплив ровесників у процесі соціалізації?
4. Як молодіжні субкультури впливають на ідентичність особистості?

Працюємо разом

Аналіз молодіжної субкультури

- А. Опишіть одну з молодіжних субкультур, зазначених у тексті, або іншу. Ваш опис має включати основні особливості цієї субкультури, такі як музичні уподобання, модний стиль, вживання сленгу та інші культурні атрибути.
- Б. Розкажіть про мотивації та цінності, що притаманні цій субкультурі. Які ідеї та принципи найбільш важливі для членів цієї групи? Чому молоді люди обирають саме цю субкультуру?
- В. Порівняйте вплив молодіжних субкультур на соціалізацію з впливом інших форм соціалізації, таких як сім'я та школа. Як субкультура впливає на формування ідентичності молодого людини? Які можуть бути «плюси» і «мінуси» такого впливу?
- Г. Поділіться своїми особистими враженнями щодо молодіжних субкультур. Чи маєте ви досвід або знайомі з ким-небудь, хто відноситься до якоїсь з цих субкультур? Як ви сприймаєте їхню культурну ідентичність?

Для завершення теми:

1. Що означає термін «соціалізація» і чому процес соціалізації важливий для становлення особистості?
2. Які соціальні навички найбільш необхідні для успішної соціалізації в сучасному суспільстві? Якою є роль школи, медіа та інших інститутів у формуванні соціальних навичок та цінностей?
3. Які агенти соціалізації впливають на формування особистості? Як вони виконують функції у вашому житті і як це впливає на ваші стосунки зі світом навколо?
4. Наведіть приклади первинних та вторинних агентів соціалізації. Якою є роль сім'ї як первинного агента соціалізації?
5. Порівняйте вплив агентів соціалізації на формування особистості.
6. Дослідіть вплив інститутів соціалізації (наприклад, школа, медіа, релігійні установи). Які цінності та навички вони сприймають як важливі для формування особистості? Як ці інститути допомагають адаптуватися до вимог сучасного суспільства? Як вони сприяють вашому розвитку як особистості? Чи є у них обмеження або недоліки в процесі соціалізації? Оформіть результати роботи текстово або графічно і презентуйте їх у класі.

Завдання для узагальнення знань за темами розділу 1: «КУЛЬТУРА. СУСПІЛЬСТВО. ЛЮДИНА»

<p>Назви:</p> <ul style="list-style-type: none"> — базові компоненти культури; — ознаки суспільства; — елементи структури суспільства <p>Наведіть приклади:</p> <ul style="list-style-type: none"> • соціальних інститутів; • соціальної мобільності; • агентів соціалізації; • інститутів соціалізації; • різноманітності і рівності в суспільстві; — здобутків рідної та інших соціокультурних спільнот; — інтересів різних спільнот і груп в межах закладу освіти / родини / місцевої громади; — громадських заходів, в яких ви з однолітками можете брати участь або організовувати їх. 	<p>Поясніть:</p> <ul style="list-style-type: none"> — поняття: • культура • суспільство (соціум) • мова • цінності • норми • структура суспільства • ідентичність • статус • роль • група • організація • соціальні інститути • соціальна нерівність • соціальна стратифікація • людина • індивід • особистість • соціалізація • молодіжна субкультура — роль культури у формуванні суспільства; — роль мови як базового елемента культури; — вплив культури на формування особистості; — наслідки обмежень прав людей за різними ознаками.
<p>Зробіть:</p> <ul style="list-style-type: none"> — визначте і поясніть, що для вас означає належність до соціокультурної спільноти; — проаналізуйте склад сучасного суспільства, своє місце в ньому; — визначте способи власної участі в житті класу / закладу освіти / родини / місцевої спільноти; — узагальніть, як належність до різних спільнот та зовнішні чинники впливають на формування ваших поглядів та переконань; — запропонуйте свою участь у проєктах, спрямованих на утвердження цінності незалежності й територіальної цілісності України. 	
<p>Створіть:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ есей «Вплив соціальних норм та цінностей на формування особистості і стабільність суспільства»; ❖ тези доповіді «Міграція як фактор соціальної мобільності». 	<p>Дослідіть:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ «Як взаємодіють школа і сім'я в процесі формування особистості?»; ❖ «Як мова впливає на ідентичність та самосвідомість народу за допомогою конкретних прикладів з історії?».

Узагальнення
«Культура»

<https://cutt.ly/SeN1FchC>

Узагальнення
«Суспільство»

<https://cutt.ly/SeN1GrJL>

Узагальнення
«Людина в суспільстві. Особистість»

<https://cutt.ly/AaN1GYOE>

Розділ II

МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ

§ 4. Самореалізація особистості

Основні поняття та ідеї теми:

- самореалізація
- здібності
- цінності й пріоритети
- громадянська позиція
- громадянський обов'язок

Самореалізація особистості полягає в тому, щоб якнайповніше розкрити закладені здібності.

Система цінностей кожної людини — індивідуальна.

4.1. Самореалізація і розвиток

Що таке особиста ефективність людини?

Існує притча про чоловіка, який виділяв кожному з трьох синів по таланту срібла, щоб перевірити, як вони зуміють ним розпорядитися (талант — це старовинна міра ваги, приблизно 30 кг.). Перший син витратив свій талант на розваги і повернувся до батька ні з чим. Другий — закопав у надійному місці і в назначений час повернув його таким був. А третій — пустив талант в обіг, своїми стараннями його примножив і повернувся з більшим достатком, ніж отримав спочатку.

Про що ця притча? Про те, що кожна людина має природний потенціал, певні задатки, які вона може повністю згасти через неробство, може не реалізувати й загубити якусь частину з них, займаючись рутинною працею, а може завдяки старанній праці розкрити їх якомога повніше.

Самореалізація — це процес розкриття особою її можливостей.

Варто знати, що середня людина розкриває лише близько 10 % свого потенціалу. Це приблизно так, якби піаніст грав не десятима пальцями, а лише одним. Ось чому для того, щоб повніше відчувати музику життя та досягти успіху, потрібно багато працювати над самореалізацією.

Психологи та нейрофізіологи твердять, що середня особистість розкриває лише близько 10% свого потенціалу. Це дуже мало, приблизно так, якби піаніст грав не десятима пальцями, а лише одним.

Американський учений Абрагам Маслоу припустив, що реалізація особистості відбувається в процесі задоволення нею власних потреб. Що вищий рівень потреб, то повніше реалізовує себе особистість.

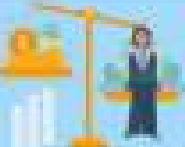
Ієрархічна система потреб людини Абрагама Маслоу, доповнена ним у 1970 році

Перший рівень — фізіологічні потреби (їжа, дихання, одяг, тепло тощо); 2) потреби безпеки (безпека існування, впевненість у завтрашньому дні); 3) соціальні потреби (належність до колективу, спілкування, участь у спільній трудовій діяльності, турбота й увага до себе); 4) престижні потреби (повага з боку «значущих інших», підвищення свого соціального статусу, визнанні і високій оцінці); 5) потреби в самовираженні (творчість, реалізація своїх цілей, розвиток власних здібностей). Цю схему називають «пірамідою Маслоу». Згодом автор доповнив її пізнавальними, естетичними, духовними потребами. Тож перші чотири рівні потреб важливо задовольняти, щоб уникати неприємних почуттів або наслідків. Наступні чотири, на вершині піраміди, є потребами зростання. Вони виникають не через брак чогось, а скоріше через бажання розвиватися як особистість. Якої висоти досягне індивід, «піднімаючись» цими сходинками, залежить від багатьох чинників: працелюбства, старанності, наполегливості, ініціативності, не в останню чергу й від того, як складуться життєві обставини — однак кожен повинен намагатися досягнути якомога вищих щаблів, щоб якнайповніше реалізувати свій талант.

Талант, про який йшлося у вищезгаданій притці як про міру ваги, у сучасній мові означає якісь виняткові здібності (наприклад, поетичний або музичний талант). Звичайно, виняткові здібності є не в

кожного, через те вони й виняткові, однак деякими здібностями до різних видів діяльності наділений кожен. Самореалізація особистості якраз і полягає в тому, щоб якнайповніше розкрити закладені здібності.

«Блоки» внутрішнього руху особистості до самореалізації	Складові розвитку особистості
 Пізнавальний	<ul style="list-style-type: none"> • Самосвідчуття; • самоспостереження; • самопізнання; • самооцінка; • самоціль.
 Поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> • Самопідготовка; • самоосвіта; • самовиховання; • саморозвиток.
 Регуляторний	<ul style="list-style-type: none"> • Самоконтроль; • самовиховання; • самодисципліна.
 Ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> • Самосвідомість; • етичні, соціальні, особистісні цінності; • мета і мотивація; • соціальна відповідальність.

Від чого залежить розвиток індивідуальних здібностей?

- **Здібності** — це індивідуальні особливості, які визначають схильність до виконання певної діяльності.

Виокремлюють такі види здібностей:

- загальні (впливають на успішність людини в різних видах діяльності; до них, зокрема, належать розумові здібності, розвинена пам'ять, досконала мова тощо);
- спеціальні (визначають успішність людини в специфічних видах діяльності, для яких потрібні особливі здібності і їх розвиток; зокрема, це математичні, лінгвістичні, літературні, художні, спортивні здібності);
- теоретичні (визначають успішність людини в абстрактнотеоретичних міркуваннях);
- практичні (виявляються у конкретних, практичних діях);
- навчальні (визначають успішність людини в навчанні та вихованні, засвоєнні нею знань, умінь, навичок, у формуванні якостей особистості);
- творчі (визначають можливість відкриттів і винаходів, створення нових предметів матеріальної і духовної культури).

Однак наявність здібності до чогось не означає початкового володіння вже закладеними вміннями і навичками. Це лише тенденція до легшого засвоєння тих або інших знань. Так само, як засіяне поле є лише можливістю майбутнього врожаю, який може вирости з насіння, а може й не вирости, якщо не докласти старань, так і здібності людини є лише можливістю для набуття певних знань та вмінь.

Варто також зазначити, що наявність у людини яскраво виражених здібностей у певній сфері зовсім не означає її бездарності в інших галузях, так само як і не означає, що вона буде здібною геть у всіх сферах діяльності.

Міркуємо і діємо

1. Які висновки можна зробити з притчі про таланти? Як це пов'язано з поняттям самореалізації? 2. Що означає «самореалізація особистості»? Які аспекти цього процесу вам здаються найбільш важливими?
3. Які існують типи здібностей? Які з них, на вашу думку, найважливіші для розвитку особистості? 4. Розгляньте свої здібності та спробуйте визначити, які з них можуть бути особливо корисними у вашому майбутньому житті.

Працюємо разом

Піраміда Маслоу та самореалізація

Створіть свою власну «піраміду цілей» на папері або в текстовому редакторі. На вершині цієї піраміди розташуйте найважливішу ціль у вашому житті, яку ви хочете досягти, і яка пов'язана з вашим особистим розвитком. Поясніть, чому саме ця ціль важлива для вас і що вам для цього потрібно робити. Нижче на сходинках піраміди вкажіть, які мали б бути кроки для досягнення цієї цілі. Наприклад, які навички потрібно здобути або які дії виконати. Поясніть, чому ця ціль важлива для вас і як вона співвідноситься з вашим особистим розвитком.

4.2. Життєві цінності й пріоритети

Від чого залежить ієрархія життєвих цінностей на різних етапах життя?

Цінністю є все те, що ми цінуємо. Якщо ж говорити не про природні чи матеріальні, а про духовні цінності, то **цінності** — це те, що суспільство вважає добрим, правильним і порядним. (Ми вже вивчали цінності як складовий елемент культури. Згадайте, з яких структурних елементів складається культура суспільства. Дайте визначення цінностей як елемента культури.)

Усі життєві цінності можна розділити на три основні групи:

- власний розвиток (освіта, наука, творчість, спілкування, повага та ін.);
- професія, робота, суспільні відносини (мир, держава, праця, істина, релігія, свобода слова тощо);
- особисте життя і стосунки (кохання, здоров'я, сім'я, честь, гідність, щастя, безпека тощо).

Власний розвиток
(освіта, наука, творчість,
спілкування, повага
та ін.)

**Професія, робота,
суспільні відносини**
(мир, держава, праця,
істина, релігія, свобода
слова тощо)

**Особисте життя
і стосунки**
(кохання, здоров'я, сім'я,
честь, гідність, щастя,
безпека тощо).

Набір цінностей для всіх членів суспільства приблизно однаковий. А ось які саме цінності з цього набору стануть важливішими для конкретного індивіда, якою буде їх ієрархія, залежить від особистого вибору людини.

Система цінностей кожної людини — індивідуальна, як відбитки пальців. Зазвичай вона набуває усталених рис у віці 15-20 років, однак продовжує формуватися упродовж усього життя в процесі соціалізації особистості. Людина визначає, що на певному етапі життя для неї є найважливішим, а що — цінністю другого рівня або цінністю тактичною — засобом досягнення цінностей вищого порядку.

Міркуємо і діємо

1. Укладіть перелік тез для дискусії на тему «Чи змінюються цінності людини на різних життєвих етапах?». Подискутуйте в класі.
2. Як ви розумієте ієрархію життєвих цінностей? Чому вона важлива для кожної особистості? 3. Які цінності для вас є найбільш важливими і чому? 4. Які цінності передусім впливають на наш вибір у певних ситуаціях? 5. Складіть ієрархію ваших життєвих цінностей і обґрунтуйте їх вибір.

4.3. Активна громадянська позиція

Чинники формування громадянської позиції.

Громадянська позиція — це ставлення людини до держави, громадянином якої вона є, а також участь у різноманітних формах самоорганізації громадян.

Громадянська позиція людини формується під впливом двох чинників — зовнішнього і внутрішнього.

Зовнішній чинник — це статус особи в суспільстві або групі. Ми вже знаємо, що з кожним статусом пов'язані певні соціальні очікування, інакше кажучи — суспільство диктує яким чином повинен себе поводити носій певного статусу в певній ситуації.

Внутрішній чинник — це система цінностей індивіда, яка, як ми з'ясували, у кожного індивідуальна, зокрема й у питанні ставлення до своєї держави.

Формування громадянської позиції

Активна громадянська позиція передбачає усвідомлену участь громадянина в житті суспільства. Це відображається через його дії, спрямовані на реалізацію суспільних цінностей за розумного співвідношення особистісних і суспільних інтересів.

Серед таких дій можна відзначити:

- повагу до державної символіки, національної історії, культури, мови, традицій;
- участь в обговоренні і вирішенні суспільних проблем;
- відповідальне ставлення до виконання громадянських обов'язків;
- участь в управлінні країною та місцевою громадою особисто або через делегування власних повноважень.

Однак найважливішим проявом громадянської активності є відстоювання державної незалежності та суверенітету країни. Саме поведінка людини в час воєнного лихоліття є тим пробним каменем, що точно показує, яким громадянином вона є.

Принципи активної громадянської позиції

 обстоювати державну незалежність і суверенітет країни	 відповідально ставитися до виконання громадянських обов'язків і вимагати цього від інших
 поважати й оберігати державну символіку, національну історію, культуру, мову, традиції	 брати участь в управлінні країною та місцевою громадою особисто або через делегування власних повноважень
 обговорювати і вирішувати суспільні проблеми, вміти висловлювати свої погляди	 використовувати засоби громадянського впливу на владні структури; ініціювати громадську активність

Працюємо разом

Активна громадянська позиція

А. Що включає в себе активна громадянська позиція? Як вона сприяє самореалізації особистості? Б. Укладіть перелік громадянських ініціатив мешканців вашого населеного пункту (в минулому чи актуальних на час вивчення цієї теми), про які вам відомо. В. Спільно з класом / з друзями організуйте акцію чи захід, що спрямований на підтримку громадянської ініціативи у вашому закладі освіти чи за місцем проживання.

Що належить до поняття «громадянський обов'язок»?

■ **Громадянський обов'язок** — це обов'язок, який мають всі громадяни країни відповідно до законів і моральних норм.

Громадянський обов'язок є важливим для збереження порядку, стабільності і правопорядку в суспільстві. Це поняття використовується для підтримки і зміцнення соціальної відповідальності та спільної громадянської діяльності.

Громадянський обов'язок охоплює такі аспекти життя:

- **виконання законів** (громадяни повинні дотримуватися законів своєї країни; це означає не порушувати правила і норми, які регулюють поведінку в суспільстві);
- **відповідальність перед суспільством** (громадяни мають брати участь у житті суспільства, сприяти його розвитку і підтримувати загальний порядок і стабільність);
- **участь у виборах і громадських справах** (це означає активну участь у виборах, які відбуваються в країні, а також можливість висловлювати свою думку і брати участь у громадських ініціативах);
- **захист країни** (військова служба або альтернативні форми служби (у деяких країнах) для захисту країни в разі потреби);
- **допомога співгромадянам** (обов'язок допомагати іншим, якщо вони опиняться в скрутній ситуації чи потребують підтримки).

Що означає громадянський опір збройній агресії Російської Федерації в Україні?

Українські громадяни виступають проти вторгнення та збройної агресії, які здійснює Росія супроти України. Це означає, що люди, які живуть в Україні, стають на захист своєї країни, своїх прав та свобод.

Громадянський опір: 8 правил для мешканців тимчасово окупованих територій від Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. <http://eurl.li/nadgfk>

Кожна українець має робити свій внесок у перемогу над агресором.

Це стосується і наших громадян, які потрапили в тимчасову окупацію.

Правило №1. Дотримуємося правил безпеки. Бережемо життя та здоров'я. Зайвий раз не ризикуємо.

Правило №2. Усіляко уникнемо контактів з окупантами. Не допомагаємо їм.

Правило №3. Допомогаємо один одному. Особливо тим, хто постраждав від окупантів. Тримаємося гуртом.

Правило №4. Не працюємо в інтересах окупантів. Особливо на будівництві оборонних об'єктів.

Правило №5. Не беремо участь у громадських заходах та акціях, організованих окупантами. Жодних референдумів, голосувань, опитувань тощо.

Правило №6. Уникаємо контактів із журналістами, не даємо інтерв'ю. Не беремо участь у пропагандистських акціях окупантів.

Правило №7. Не піддаємося на провокації. Особливо не даємо провокувати себе на насильство.

Правило №8. Фіксуємо злочини окупантів та їхніх поплічників для подальшої передачі правоохоронним органам України.

Люди можуть виявляти громадянський опір різними способами, відповідно до своїх можливостей і переконань, наприклад:

- добровільний вступ в армію та добровольчі батальйони;
- волонтерство для захисту країни і підтримки військових, які захищають Україну;
- інформаційна активність (інформування світової громадськості про реалії військової агресії Росії та її наслідки, звернення до міжнародних організацій для підтримки України);
- надання гуманітарної допомоги постраждалим від війни.

Громадянський опір є важливим у сучасній ситуації, коли громадяни України виступають на захист своєї країни і борються за свої права і свободи.

Міркуємо і діємо

1. Чи можна досягти самореалізації без активної громадянської позиції? Чому? Обґрунтуйте свої міркування.
2. Які фактори впливають на формування громадянської позиції людини? 3. Чим відрізняється громадянська позиція від громадянського обов'язку? 4. Чому важливо брати участь в громадському житті своєї країни? Наведіть приклади. 5. Як ви розумієте поняття «громадянський опір»? Які його форми ви можете назвати? 6. Які можуть бути наслідки громадянського опору в умовах збройної агресії?

Для завершення теми:

1. Назвіть основні аспекти поняття «самореалізація особистості». Які чинники впливають на її розвиток?
2. Як громадянський обов'язок пов'язаний із самореалізацією особистості? Як на його виконання можуть впливати статус і система цінностей індивіда?
3. Чим відрізняються загальні, спеціальні, теоретичні та практичні здібності? Як вони пов'язані із самореалізацією особистості?

4. Наведіть приклади громадянського опору з історії та сьогодення. Як він може впливати на формування особистості в умовах конфлікту?
5. Підготуйте доповідь або презентацію на тему «Розвиток особистості: від самореалізації до громадянської активності».

6. Вправа «Мої життєві цінності». Деталізуйте перелік цінностей у кожній з основних груп: власний розвиток, професія та особисте життя і стосунки. Визначте для себе, які саме цінності є для вас найбільш важливими на даному етапі вашого життя. Створіть список з п'яти найважливіших життєвих цінностей для вас на папері або у текстовому редакторі. Під кожною цінністю коротко поясніть, чому вона є для вас важливою і як вона відображає ваші особисті переконання. Порівняйте свій список цінностей з іншими учнями / ученицями. Чи є у вас спільні або відмінні цінності? Чому ви думаєте, що у вас такі самі чи різні переконання?

§ 5. Мистецтво жити з іншими людьми та з іншими ідеями

Основні поняття та ідеї теми:

- стереотипи • упередження • забобони • взаємодія • свобода
- дискримінація • недискримінація • рівність • мова ворожнечі
- інклюзія • толерантність

- Формуючи свою думку про соціальні групи або явища навколишнього світу, потрібно спиратися на здоровий глузд, логіку і факти.
- Усі люди різні — не кращі й не гірші, а просто різні. Важливо цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, ідеї, вірування.

5.1. Стереотипи

Що таке стереотип?

Слово **стереотип** утворене від грецьких коренів *стерео* — об'ємний і *типос* — відбиток. Його вживали в поліграфічній справі, де цим терміном позначали металеву пластину з текстом. Її ще називають кліше. Потім на цю пластину наносили чорнило, притискали до паперу й виготовляли друковану сторінку.

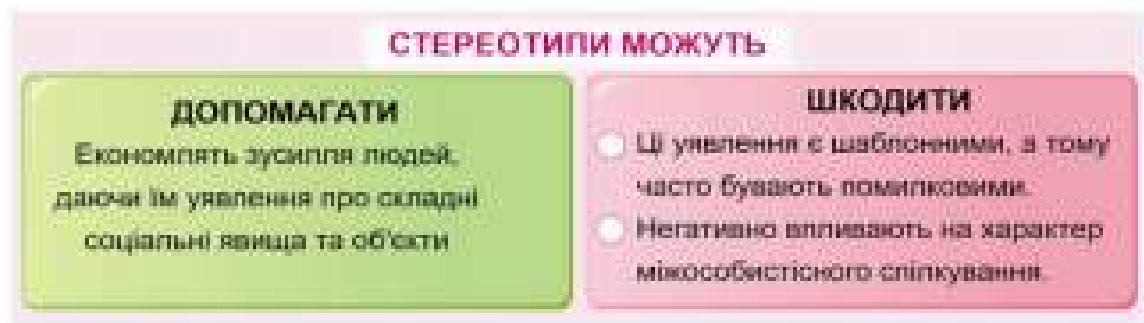
Друкарський стереотип

В суспільних науках слово «стереотип» спершу використовували як метафору, маючи на увазі шаблонне сприйняття навколишньої дійсності, а потому перетворили на науковий термін.

- **Стереотипи** — це спрощені, схематизовані, часто спотворені або навіть помилкові уявлення про людину або групи людей.

Головні ознаки Стереотипів	Приклади
Завжди простіші, ніж реальність	Найскладніші характеристики стереотипи висловлюють в одному реченні («усі підлітки залежні від технологій», «усі українці гарно співають / люблять борщ»).
Рідко бувають плодом нашого особистого досвіду	Дізнаємося від групи, до якої належимо (батьків, друзів), ЗМІ, які намагаються дати спрощене уявлення про невідомі нам проблеми.
Всі стереотипи помилкові	Приписують конкретній людині деякі риси лише тому, що вона належить до певної групи «літні люди консервативні», «усі чиновники беруть хабарі», «усі відмінники — зануди».
Стереотипи дуже живучі	Навіть якщо люди переконуються в тому, що стереотип не відповідає дійсності, вони схильні не відмовлятися від нього, а стверджувати, що виняток лише підтверджує правило.

Стереотипи можуть бути різними: *позитивними* (німці — пунктуальні), *негативними* (іслам — релігія фанатиків, жінки — слабка стать) і *нейтральними* (діти люблять солодощі, жінки — лагідні, чоловіки не плачуть).

Яку функцію виконують стереотипи?

Стереотипи корисні в тому сенсі, що економлять зусилля людей, даючи їм загальне уявлення про складні соціальні явища й об'єкти. Це може стати в пригоді, коли потрібно швидко приймати рішення, спираючись на обмежену інформацію. У кожного з нас є стереотипи щодо, скажімо, бабусі, дитини, професорів, спортсменів тощо. Якщо вам повідомлять, що у вашого класу буде зустріч з пілотом винищувача, ви приблизно розумітимете, як виглядає ця людина, хоча й не бачили її раніше.

Однак недоліком стереотипів є те, що вони підштовхують сприймати людей через призму соціальної групи, до якої вони належать, а тому стереотипні уявлення є дуже спрощеними, приблизними і часто помилковими. Скажімо, вищезгаданим пілотом винищувача цілком може бути не кремезний чоловік, як ви напевне собі уявили, а жінка тендітної статури.

Що таке упередження?

Негативні стереотипи називають **• упередженнями**.

Упередження відіграють негативну роль, оскільки негативні установки щодо певних соціальних груп породжують нетерпимість, несправедливість, грубість та інші форми ворожої поведінки. Людина може мати упереджене ставлення до когось через будь-яку характеристику, яку вважає незвичною або небажаною. Кілька звичайних прикладів упереджень — це упередження щодо раси, статі, національності, соціального статусу, сексуальної орієнтації, релігійної приналежності тощо.

Деякі види упереджень щодо певних соціальних груп мають свої особливі назви:		
	Расизм	— віра в існування «вищих» і «нижчих» рас
	Сексизм	— будь-який прояв поведінки, що базується на несправедливому ставленні до іншої людини через її / його стать або гендер
	Гомофобія	— набір стереотипів і упереджень щодо гомосексуальних людей
	Ейджизм	— переконання, що деякі вікові групи є гірші за інші
	Етнічні упередження	— переконання, що деякі етноси є гіршими за інші, шкідливими або небезпечними

Що таке забобони?

• Забобони — це упередження, що полягає в тому, що індивід приймає за реальність невідомі сили, здатні провіщати події чи впливати на них.

Кожному з нас відомі різні забобони: про розсипану сіль, про жінку, яка перейшла дорогу з пустим відром, про те, що не можна нічого передавати через поріг, про чорного kota та багато інших. Деякі з них знають у всьому світі, інші — в окремих колах людей, а деякі ми взагалі самі вигадуємо, наприклад, про якусь деталь нашого гардеробу, в якій нам обов'язково пощастить. Забобони виникають у разі браку реальних знань, унаслідок чого індивід некритично сприймає судження свого оточення. Вплинути на формування або закріплення забобону може і відповідний життєвий досвід індивіда, емоційно пережитий, але недостатньо критично осмислений.

Способи позбутися негативного впливу стереотипів мислення:

Порівняння	Аналіз ситуації, зіставлення її з іншими, знаходження відмінностей та суперечностей. Не поспішати мислити звичними категоріями, поміркувати над тим, що ви сприймаєте цю мить та порівняти з тим, що вже відомо.
Відкритість сприйняття	Сприймати світ у всій його повноті, дивитися на нього так, ніби бачите вперше, заново відкривати нові грані відомого. Враховувати приклади, які суперечать шаблону (жінки у війську, особи з інвалідністю, які займаються спортом).
Критичне мислення	Розмірковувати над деякими запитаннями: «Чи справді це правда?», «Чи не суперечить думка здоровому глуздові?», «Чи згоден я з тим, що зник чути й сприймати як істину?» та іншими подібними питаннями, що викликають сумніви.
Розширення світогляду	Постійно працювати над собою, розвиватися, навчатися нового, розширювати свій світогляд.

Чому треба навчитися долати стереотипи і як це робити?

Багатьом людям буває важко подолати стереотипи, позаяк вони схильні дивитися на них як на точний опис світу. Однак навколишній світ складний, різноманітний і постійно змінюється, тому його

неможливо зафіксувати в якихось обмежених формулах. Для того щоб бути об'єктивним, потрібно навчитися мислити гнучко, виходити за звичні рамки, набувати нового досвіду і формувати власну думку про те, що вас оточує і що для вас є справді важливим. Формуючи свою думку про соціальні групи або явища навколишнього світу, потрібно спиратися на здоровий глузд, логіку і факти.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, чи можуть стереотипи бути корисними.
2. Назвіть головні риси стереотипів. Чому всі стереотипи вважаються помилковими? 3. Дослідіть один із видів стереотипів (позитивні, негативні, нейтральні). Наведіть приклади таких стереотипів і обговоріть їхній вплив на суспільство. 4. Наведіть приклад стереотипу, який рідко буває плодом нашого особистого досвіду. 5. Що таке упередження і як воно пов'язане зі стереотипами? Наведіть приклади кількох поширених забобів. 6. Створіть ментальну карту / асоціативний куц на тему «Стереотипи».

Працюємо разом

«Стереотип, в який я вірив / вірила, і як я його подолав / подолала»

Утворіть групи. Пригадайте, які з ваших попередніх уявлень були стереотипними. Розкажіть, звідки ви дізналися про цей стереотип, як зрозуміли, що він помилковий, і які методи використовували, щоб його позбутися. Запропонуйте способи подолання стереотипів однокласникам / однокласницям.

5.2. Дискримінація, її основні форми та прояви

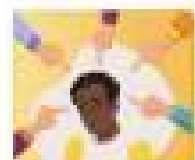
Негативні стереотипи стосовно деяких суспільних груп можуть призводити до їх дискримінації.

• **Дискримінація** (англ. *discrimination* — розпізнання, неоднакове ставлення) — це обумовлені упередженнями (негативними стереотипами) несправедливі дії щодо членів певних суспільних груп.

Якщо, наприклад, людина відмовляється потиснути руку представникові / представниці іншої раси, то це расова дискримінація. Якщо під час призначення на керівну посаду перевагу віддають лише жінкам або лише чоловікам, то це гендерна дискримінація. Якщо людину відмовляються брати на роботу тільки через те, що вона «занадто молода» або «занадто стара», то це вікова дискримінація.

Дискримінація може здійснюватися в різних формах — від прихованого, замаскованого, психологічного тиску до відвертого насильства й убивств. У Радянському Союзі, наприклад, відбувалося вигнання й переселення цілих етнічних груп з місць їх постійного проживання, як-от: кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків, балкарців та ін.

ВИДИ ДИСКРИМІНАЦІЇ

• **Расизм.** Це дії, які ображають людей лише на тій підставі, що вони є членами певної расової групи.

• **Етнічна дискримінація.** Це явище подібне до расизму. Якщо у випадку з расизмом людина зазнає дискримінації через колір шкіри, то етнічна дискримінація виражається в дискримінації людей через їхню національну належність.

• **Ейджизм** (англ. *age* — вік). Вікова дискримінація ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гірші за інші. Від неї потерпають переважно літні люди, яким, наприклад, важче влаштуватися на роботу. Іноді вікова дискримінація є непомітною, але наявною в суспільстві. Спостерігаємо своєрідний парадокс: усі хочуть дожити до глибокої старості, але при цьому ніхто не хоче бути старим.

• **Сексизм** (від лат. *sexus* — статі). Це упереджене ставлення та дискримінація людей через їхню статі або гендерну ідентичність. Виявляється в тому, що влада, більшість прав і можливостей зосереджуються в представників однієї статі порівняно з іншою.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте, чим етнічна дискримінація відрізняється від расизму.
2. Як негативні стереотипи пов'язані з дискримінацією? 3. Що таке гендерна дискримінація? Наведіть приклади. 5. Як виглядає вікова дискримінація і як вона може проявлятися? 6. Як сексизм впливає на суспільство? 7. Яких форм може набувати дискримінація? Пригадайте приклади дискримінації з курсу історії.

Працюємо разом

«Дискримінація. Як це — відчувати її?»

А. Організуйте **рольову гру**, де кожен / кожна учень / учениця зіграє роль представника певної суспільної групи, що зазнає дискримінації (наприклад, літня людина, представник етнічної меншини, жінка, що працює у сфері, де домінують чоловіки). Поділіться своїми відчуттями та міркуваннями щодо того, як можна боротися з дискримінацією в суспільстві.

Б. Візьміть **інтерв'ю** у своїх родичів або знайомих, які могли стикатися з дискримінацією. Розпитайте про їхній досвід та підготуйте звіт, у якому проаналізуйте, як цей досвід вплинув на життя опитуваних і які заходи допомогли їм подолати дискримінацію.

5.3. Мова ворожнечі

• **Мова ворожнечі** — це публічне висловлювання, спрямоване на розпалювання ненависті або заохочення до насильства проти особи чи групи, які історично дискримінувалися або переслідувалися за ознакою раси, національності, політичних поглядів, релігії, статі, сексуальної орієнтації, інвалідності тощо.

Мова ворожнечі не просто суперечить базовим демократичним принципам різності всіх людей у правах, вона може призвести до реального насильства, учинення злочинів.

Основною протидією мові ворожнечі є плекання толерантності, тобто здатності взаємодіяти з людьми іншої культури, іншого способу життя; готовності без агресії сприймати думки, які відрізняються від власних, а також поваги до особливостей поведінки та способу життя інших.

Особливо небезпечно коли до використання мови ворожнечі вдаються засоби масової інформації. Широко відома, наприклад, історія з руандійським «Радіо й телебачення тисячі пагорбів», яке відіграло ключову роль у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі та організації геноциду народу тутсі. Руанда — гірська країна, тому в деяких селищах немає прийому радіосигналу. За допомогою карти рельєфу учені розрахували рівень сигналу в кожній точці країни і співставили з тим, скільки людей у кожному селищі було засуджено за геноцид. З'ясувалося, що їхня кількість в зоні впливеного прийому радіопередач була набагато більшою, ніж у тих місцях, де сигналу не було. Так було доведено вплив радіопропаганди на організацію масових убивств.

ПІРАМІДА НЕНАВИСТІ

МОВА ВОРОЖНЕЧІ — один зі щаблів піраміди ненависті

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте, як мова ворожнечі може вплинути на суспільство.
2. Наведіть приклад використання мови ворожнечі в засобах масової інформації.
3. Які групи людей найчастіше стають об'єктами мови ворожнечі? 4. Чому мова ворожнечі суперечить демократичним принципам? 5. Як мова ворожнечі може вплинути на суспільство? 6. Як можна протидіяти мові ворожнечі?
7. Дослідіть один із відомих вам випадків використання мови ворожнечі у світовій історії. Визначте його наслідки та уроки, які можна винести з цієї ситуації.

5.4. Толерантність та інклюзія

Однією з найважливіших цінностей сучасного суспільства є толерантність (від лат. *tolerantia* — терпіння).

Однак це не просто терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів та ідей, адже її можна трактувати як звичайну байдужість до інших людей. Наприклад, у європейських середньовічних містах могли проживати іновірці (їудеї, мусульмани). Вони жили у окремих районах, т. зв. *гетто*, практично ізольовано від життя решти містян, і ніхто не втручався в їхні справи. Можна сказати, до них ставилися терпимо, тобто толерантно. Але така «толерантність» була доти, поки не виникала якась суспільна нестабільність або поки вони не перетиналися в боротьбі за ресурси. Тоді подібна «толерантність» миттєво закінчувалася і зіткнення різнокультурних груп могло вилитися в криваві сутички.

В сучасному суспільстві бути толерантним означає не просто терпіти інших людей, а бути здатним з ними взаємодіяти.

- **Толерантність** — це здатність взаємодіяти з людьми іншої культури, іншого способу життя; без агресії сприймати думки, які відрізняються від власних, а також поважати особливості поведінки та способу життя інших.

ЗАПАМ'ЯТАЙ:

- Всі люди різні — не кращі й не гірші, а просто різні.
- Потрібно сприймати людей такими, якими вони є, не намагаючись змінити в них те, що нам не подобається.
- Важливо цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, ідеї, вірування.

Толерантність означає надання можливості усім людям без винятку розвиватися фізично, розумово, морально, духовно в умовах свободи та гідності. Наприклад, сьогодні в Україні проживає чимало людей з інвалідністю. На жаль, не всі вони мають необхідні умови для розвитку й повноцінного життя. Щоб забезпечити для них можливість рівноправної участі в суспільному житті, застосовують принципи інклюзії.

- **Інклюзія** (англ. *inclusion* — включення) — процес розширення участі всіх громадян у суспільному житті.

Основний принцип інклюзії полягає в тому, що всі діти мають навчатися разом, незважаючи на певні труднощі чи відмінності, які існують між ними. Дітей із особливостями розвитку не можна замикати від суспільства, а здорові діти не повинні ховатися від реального життя з усіма його проблемами. Їм усім потрібно навчатися разом, щоб навчитися цінувати здібності та таланти кожного учня з порушеннями чи без них, приймати інших такими, якими вони є. Адже всі люди різні — не кращі й не гірші, а просто різні. Важливо цінувати кожну людину як особистість, поважати її думки, почуття, ідеї, вірування.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, чому важливо, щоб діти з особливостями розвитку навчалися разом з усіма дітьми?
2. Що означає слово «толерантність» і яке його походження? 3. У чому різниця між середньовічною та сучасною толерантністю? 4. Що означає термін «інклюзія»?
5. Як інклюзія забезпечує рівноправну участь усіх громадян у суспільному житті?

Працюємо разом

«Чому толерантність є ключовою для запобігання мові ворожнечі?»

- А. Напишіть короткий есей / проведіть дискусію на запропоновану тему. Проаналізуйте значення толерантності, наведіть приклади її відсутності та наслідків, а також запропонуйте шляхи підвищення толерантності в суспільстві.
- Б. Організуйте рольову гру, розігравши ситуацію, у якій ви стикаєтеся з мовою ворожнечі. Ролі можуть включати тих, хто вживає мову ворожнечі, тих, хто стає її жертвою, і тих, хто намагається зупинити її використання. Після гри обговоріть, як можна було б краще протидіяти мові ворожнечі в реальному житті.
- В. Організуйте рольову гру, у якій взаємодійте як персонажі з різними потребами і здібностями. Після гри обговоріть, які труднощі виникали у взаємодії та як їх можна було б подолати за допомогою толерантності та інклюзії.

Для завершення теми:

1. Що таке стереотипи в сучасному розумінні? Що означає слово «толерантність» і яке його походження?

2. Назвіть та коротко охарактеризуйте чотири найпоширеніші види дискримінації. Опишіть, як може проявлятися вікова дискримінація.

3. Чому мова ворожнечі суперечить демократичним принципам?

4. Які групи людей найчастіше стають об'єктами мови ворожнечі? Наведіть три приклади з власного досвіду.

5. Порівняйте мову ворожнечі з іншими формами дискримінації, про які ви дізналися на уроках (расизм, сексизм, ейджизм). Які спільні та відмінні риси вони мають?

6. Створіть плакат або малюнок, що закликає до толерантності та протидії мові ворожнечі. Поясніть свій вибір зображень та слоганів. Придумайте та напишіть короткий сценарій (діалог) про ситуацію, де одна особа зазнає дискримінації, а інша особа намагається їй допомогти. Дослідіть одну історію успішної інклюзії в школах або інших установах. Підготуйте звіт / презентацію, де розкажіть про цей випадок, а також які заходи були вжиті для інклюзії та які результати були досягнуті.

§ 6. Проблеми, з якими стикаються різні спільноти

Основні поняття та ідеї теми:

- **конфлікт** • **булінг (цибування)** • **збройний конфлікт** • **війна** • **компроміс** • **консенсус**

- Мистецтво компромісу є показником тактичної гнучкості сторін конфлікту.
- «Якщо у вашому житті немає конфліктів, перевірте чи є у вас пульс» — (американський психолог Чарлз Ліксон).

6.1. Конфлікти та їх подолання. Поняття, види та стадії конфлікту

Що таке конфлікт?

- **Конфлікт** (латиною *conflictus* — зіткнення, сутичка) — це зіткнення протилежних цілей, позицій та поглядів.

Конфлікти скрізь — від банальної незгоди з матір'ю, яка примушує навести лад у кімнаті, до страйку підприємців, котрі вимагають знизити податки, від суперечок політиків і до збройних протистоянь. Навіть окрема людина може перебувати в конфлікті сама із собою (наприклад, розриватися між бажанням подивитися цікавий фільм і обов'язком виконати домашнє завдання). Що вже казати про суспільство, у якому взаємодіють мільйони індивідів і соціальних груп із різними цінностями та інтересами!

СТАДІЇ КОНФЛІКТУ

Виникнення конфлікту

- Нагромадження міжособистісних та/або міжгрупових суперечностей;
- їх усвідомлення конфліктуючими сторонами;
- оцінювання ресурсів;
- визначення шляхів досягнення цілі.

Розвиток конфлікту

- Поява інциденту або приводу, який стимулює активність учасників;
- дії, спрямовані на реалізацію власних прагнень і блокування заходів опонентів

Закінчення конфлікту

- Досягасться в результаті вирішення або врегулювання.
- **Вирішення конфлікту** — усунення причин, що його породили, вичерпання предмета протистояння.
- **Врегулювання конфлікту** — досягнення угоди щодо предмета протистояння, яка проте не вирішує протиріччя, що викликало конфлікт.

Ми живемо у світі, ідеалом якого є мир і алагода, але нормою є конфлікт. Це не означає, що ми вважаємо конфліктну поведінку правильною, але позаяк конфліктів не уникнути, ми повинні навчитися з цим жити. В цьому параграфі ми ознайомимось з основними поняттями теорії конфлікту і способами їхнього врегулювання.

Конфлікти можна класифікувати по-різному, ми виділимо три типи:

- конфлікти між особистостями;
- конфлікти між суспільними групами;
- конфлікти між державами.

Якими можуть бути конфлікти між особистостями?

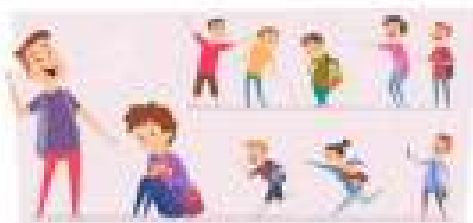
Щоденно ми опиняємося в конфліктних ситуаціях — у сім'ї, транспорті, школі, на спортивному майданчику — а відтак у кожного є досвід їх успішного залагодження. Основними формами міжособистісного конфлікту є суперечка (найпоширеніша форма, характеризується низькою напруженістю); чвари (тривала смута ворожості); сварка (тривала дріб'язкова суперечка з взаємними образами); сутичка (зазвичай нетривала ворожа взаємодія).

Що таке булінг?

Однак у шкільному житті трапляються конфлікти, які без сторонньої допомоги вирішити неможливо, йдеться про т.зв. *булінг* або *цькування*.

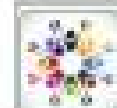
• *Bullying* (від англ. *bully* — *залюшувати*) — це систематична агресивна, репресивна поведінка однієї дитини або групи щодо іншої. Він може проявлятися у формі психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства; може здійснюватися безпосередньо або опосередковано — із застосуванням засобів електронних комунікацій (кібербулінг).

Булінг є найбільш підлою і огидною формою конфлікту. Його підлість виявляється в тому, що жертва, як правило, не адатна чинити спротиву. Цькуванню піддається особа, яка в силу певних причин не може за себе постояти, оскільки її кривдники (як правило, це група осіб) є значно сильнішими, мають вищий рівень соціально-психологічної адаптованості, соціальний статус, стан здоров'я, ментальний розвиток тощо. Огидність булінгу виявляється ще й у тому, що він розбещує не лише тих, хто цькує, але й тих, хто не наважується заступитися за жертву, побоюючись опинитися на її місці. Такі мовчазні спостерігачі втрачають гідність і самоповагу.

Що робити, якщо ви стали жертвою або свідком цькування?

Цькування — не той тип конфлікту, який можна вирішити самостійно. Тому якщо цькують твого друга чи подругу, то одразу звернися до дорослих: учителя / учительки, шкільного психолога, батьків, тренерів тощо. Якщо ж ти сам став об'єктом булінгу — ніколи не тримай цього в секреті. Розкажи друзям, знайомим чи рідним про те, що тебе ображають у навчальному закладі, цього не слід соромитися.

Цькування — це дуже серйозне правопорушення за його вчинення передбачена адміністративна відповідальність: від штрафів до виправних робіт. Діти притягаються до відповідальності за вчинення булінгу з 16 років; у разі недосягнення кримінальним законом зазначеного віку відповідальність несуть батьки або особи, що їх замінюють. (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657-VIII від 18.12.2018 // Відомості Верховної Ради. 2019. № 5. Ст. 33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>).

Якими є конфлікти між суспільними групами?

Суспільство складається з формальних і неформальних груп, між якими можуть виникати конфлікти, зумовлені несумісністю цілей у боротьбі за обмежені ресурси (владу, багатство, територію, матеріальні ресурси тощо), тобто наявністю реальної конкуренції, а також виникненням соціальної конкуренції.

Оскільки кожне суспільство постійно змінюється, а зміни означають зіткнення нового зі старим, то конфлікти всеприсутні. Картина соціального світу становить «поле бою» багатьох суспільних груп та осіб, які змагаються між собою, створюючи та руйнуючи різноманітні союзи.

Суспільства різняться одне від одного не наявністю чи відсутністю конфліктів, а способом їх вирішення. У демократичному суспільстві переважають раціональні методи врегулювання, в недемократичному — силові.

Перше, що спадає на думку при слові «конфлікт», це його негативна функція. Однак конфлікт відіграє не тільки деструктивну, а й стабілізаційну роль.

ФУНКЦІЇ КОНФЛІКТУ

— Негативні

- Приводить до втрати і кровопролиття.
- Дестабілізує суспільства і соціальні групи.
- Руйнує соціальні спільноти.
- Знищує матеріальні та природні ресурси.

+ Позитивні

- Робить чіткішими певні базові цінності суспільства.
- Конфлікт із зовнішнім ворогом згуртовує суспільство.
- Дає вихід соціальній напруженості.
- Залюбує оновленню соціальної системи, відкриває дорогу інноваціям.

ВИДИ КОНФЛІКТІВ

За зонами суперечностей

Особистісний конфлікт. Це конфлікт, що відбувається всередині особистості, на рівні індивідуальної свідомості. Він є суттю психологічним, але може виявитися каталізатором для виникнення групової напруги.

Міжособистісний конфлікт. Це суперечності між двома або більше особами.

Груповий конфлікт. Одна група вступає в конфлікт з іншою групою.

Конфлікт приналежності. Індивід або група входить одночасно в дві групи, які конфліктують між собою.

Конфлікт із зовнішнім середовищем. Індивіди, що складають групу, відчувають тиск ззовні (передусім у вигляді культурних, адміністративних і економічних норм та приписів).

За своїм внутрішнім змістом

Рациональні — конфлікти, які відносяться до сфери розумного, ділового суперництва, перерозподілу ресурсів і вдосконалення управлінської чи соціальної структури.

Їх характерні риси: не переходять на особистісний рівень, не формують в своїй свідомості образу ворога. Повага до суперника, визнання за ним права на частку істини.

Емоційні — конфлікти учасники яких діють на основі особистої неприязні.

Їх характерні риси: формуються негативні стереотипи, які породжують неприязнь і навіть ненависть до супротивника.

Конфлікти між державами

• **Міжнародний конфлікт** — це зіткнення двох або більше держав, які переслідують взаємовиключні цілі.

Конфлікти є невіддільною частиною міжнародної взаємодії. Їх основними причинами є такі: а) територіальні претензії; б) конкуренція держав у певній сфері; в) розбіжність національних інтересів; г) боротьба за природні ресурси; д) соціальна нерівність у глобальному масштабі; е) особиста антипатія лідерів держав.

У виникненні міждержавного конфлікту виділяють чотири основні стадії:

- 1) усвідомлення несумісності;
- 2) щораз більша напруженість;
- 3) тиск без застосування військової сили для вирішення несумісності;
- 4) військова інтервенція або війна з метою нав'язування рішення.

Перших дві стадії є латентними, тобто прихованими, невидимими. Коли ж міжнародний конфлікт переходить на третю і особливо на четверту стадію, він стає очевидним.

Війна є окремим випадком міжнародного конфлікту.

Працюємо разом

Конфлікти між особистостями і суспільними групами

А. У групах розіграйте ситуацію міжособистісного конфлікту, наприклад, суперечка через місце за партою або обов'язки в шкільному проєкті. Визначте роль кожного учасника (сторони конфлікту, посередник). Розіграйте ситуацію, обираючи найефективніший спосіб розв'язання проблеми. Після гри обговоріть, що допомогло досягти згоди і які помилки було допущено.

Б. Проведіть дослідження про конфлікти між суспільними групами у вашому місті чи країні. Знайдіть приклади таких конфліктів, визначте їхні причини та способи вирішення. Використовуйте доступні джерела інформації (інтернет, газети, книги). Опишіть кожен конфлікт, його причини та наслідки. Проаналізуйте, як ці конфлікти були або могли бути вирішені раціональними методами. Підготуйте звіт або презентацію та представте результати свого дослідження в класі.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, чому важливо вміти вирішувати конфлікти. Як ви вважаєте, які навички потрібні для цього?
2. Поясніть, що таке конфлікт.
3. Наведіть три приклади конфліктів, які можуть виникнути в повсякденному житті.
4. Що радять робити, якщо ви стали жертвою або свідком булінгу? Чому важливо звертатися до дорослих?
5. Чому жертви булінгу зазвичай не можуть захистити себе самостійно? Поясніть на прикладі.
6. Які наслідки передбачені українським законодавством для осіб, що здійснюють булінг? У якому віці діти можуть бути притягнуті до відповідальності?

6.2. Війна як найжорсткіша форма конфлікту. Види збройних конфліктів

Що таке війна?

Війни супроводжуються руйнуваннями, людськими і матеріальними втратами. Пограбування та навмисне вбивство людей вважається злочином і карається в правовій державі. Але війна розглядається не як звичайний злочин, а як специфічна форма конфлікту, яка провадиться шляхом організованого колективного насильства і керується спеціальним «правом війни» — Міжнародним гуманітарним правом. За скоєння воєнних злочинів і злочинів проти людства має наставати покарання.

• *Війна є найсерйознішою формою соціально-політичного конфлікту між двома або більше групами людей.*

Війни мають чимало причин, серед яких найчастіші — це збереження або зміна влади, вирішення економічних, ідеологічних, територіальних, релігійних суперечок. За словами сучасника Наполеона знаменитого військового теоретика Карла фон Клаузевіца, війна — це «продовження політики іншими засобами».

Якими бувають війни?

Війни бувають оборонними і завойовницькими. *Оборонна війна* — це війна, яку веде країна, в яку вторглися, з метою оборони та відсічі агресору. Як протилежність, атакуюча країна веде *завойовницьку війну*. *Завойовницька війна* — війна, що ведеться для розширення власної сфери впливу на території іншої держави. Завойовницька війна суперечить міжнародному праву.

Чи різняться поняття «війна» і «збройний конфлікт»?

До XX ст. в історії існував тільки один термін для означення поняття «війна», точніше тільки один загальновідомий вид війни. Після Другої світової війни у термінології виникають нові поняття — «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «гібридна війна», «воєнна акція» тощо. Головна різниця полягає в тому, що при *збройному конфлікті відсутній акт оголошення війни*.

Коли — війна, а коли — збройний конфлікт? До слова, у засобах масової інформації згадування про «конфлікт» або «війну» (на міжнародній арені загалом і в Україні зокрема) часто залежить від політичних чи пропагандистських міркувань. Наприклад, треті країни свідомо продовжують описувати та розглядати ситуацію як конфлікт, щоб уникнути обіцянки допомоги «у разі війни» чи іншого належного тиску на сторони конфлікту.

Працюємо разом

Дипломатичні переговори

Відтворіть дипломатичні переговори між країнами, одна з яких веде оборонну війну, а інша — завойовницьку. У групах по 4-5 учні оберіть ролі (представники двох країн, посередники, журналісти). Підготуйте аргументи та стратегії для переговорів з метою досягнення мирного врегулювання конфлікту. Проведіть переговори та спробуйте досягти компромісу. Після гри обговоріть результати та труднощі, з якими стикнулися під час переговорів.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах роль засобів масової інформації в поданні інформації про військові конфлікти та війни. 2. Знайдіть приклади статей, новин та репортажів про різні війни та військові конфлікти. Порівняйте, як подається інформація про ті самі події в різних джерелах. 3. Чому, на вашу думку, міжнародне право забороняє завойовницькі війни? Чим це обґрунтовано? 4. Як, на вашу думку, можна запобігати війнам? 5. Поясніть, чому війну вважають не звичайним злочином, а специфічною формою конфлікту.

6.3. Способи подолання конфліктів. Переговори, медіація, компроміс і консенсус

Як навчитися залагоджувати конфлікти?

Залагодження конфліктів необхідно зробити три кроки.

1. Зрозуміти, що відбувається. Для цього потрібно з'ясувати причини конфлікту, а вони не завжди очевидні. Істинні мотиви сторін конфлікту можуть відрізнятися від претензій, які вони висловлюють.

2. З'ясувати природу конфлікту й зрозуміти інтереси кожного учасника конфлікту.

3. Зробити все необхідне для подолання конфлікту.

СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ КОНФЛІКТУ

Переговори
Коллективне обговорення проблеми, взаємне спілкування з метою досягнення спільного рішення.

Компроміс
Згода, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети.

Консенсус
Загальна згода у спірних питаннях, до якої приходять учасники переговорів; досягається шляхом урахування думок усіх зацікавлених сторін.

Як наслідки конфлікту залежать від способу їх вирішення?

Які існують способи подолання конфліктів?

Для того, щоб припинити конфлікт, необхідно, щоб сторони почали домовлятися, інакше неможливо знайти вихід із конфлікту. Іноді для того, щоб почати переговорний процес, сторони конфлікту вдаються до тиску, прагнучи примусити супротивника до ведення переговорів і вироблення угоди. Так, наприклад, робітники вдаються до страйків, аби примусити керівництво сісти за стіл переговорів. Поштовхом до початку перемовин може стати відчуття поразка однієї зі сторін, внутрішня нестабільність, виснаження ресурсів.

Якщо сторони конфлікту самі не можуть дійти згоди, вдаються до допомоги третьої сторони, яка сприяла б їх примиренню, виступаючи посередником. Щоб схилити сторони до укладення угоди, посередник повинен мати авторитет і володіти вміннями. Деколи посередник володіє силою і владою, щоб змусити обидві сторони погодитися з тією формою вирішення конфлікту, яку визначив сам посередник. Такий спосіб вирішення суперечностей називають *арбітражем*. Часто за таким сценарієм проходить переговори щодо припинення воєнних конфліктів, де арбітрами виступають міжнародні організації або сильні й авторитетні держави, які не беруть участі в конфлікті.

Як досягти в конфлікті компромісу і консенсусу?

• **Компроміс** (грец. *compromissum* — угода, згода) — це згода з кимось у чомусь, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети.

Розрізняють компроміси *вимушені* і *добровільні*. Перші нав'язуються обставинами, що склалися. Наприклад, брат хотів дивитися по телевізору футбол, сестра — мультфільми, але вимкнули електроенергію — і вони вирішили зіграти в шахи.

Добровільні компроміси укладають на підставі угод із певних питань, що відповідають інтересам сторін конфлікту. Скажімо, батьки укладають із підлітком угоду, яка враховує його бажання погратися на комп'ютері і їхню вимогу приділяти більшу увагу навчанню. Добровільні компроміси широко застосовуються в бізнесі та політиці.

Технологія компромісів складна, багато в чому унікальна. Основними способами узгодження інтересів і позицій сторін протистояння є консультації, діалог, дискусії, взаємні поступки.

Мистецтво компромісу є показником тактичної гнучкості сторін конфлікту.

• **Консенсус** (лат. *consensus* — згода, одностайність) — загальна згода в спірних питаннях, до якої приходять учасники переговорів, яка враховує думки всіх сторін.

Практика консенсусу є значно поширенішою, ніж сам цей термін. Наприклад, у сім'ї чи в компанії друзів більшість рішень ухвалюють саме консенсусом, тобто з урахуванням інтересів усіх членів групи.

Щоб дійти консенсусу, сторони конфлікту визначають для себе базові цінності, тобто такі, які є важливими для всіх сторін. Відтак вони йдуть на взаємні поступки заради їх збереження. Скажімо, хтось із членів сім'ї хоче провести відпустку на морі, а хтось — у горах, але базовою цінністю для всіх є добрі стосунки в сім'ї, тому вони знаходять варіант, який би задовільнив усіх.

На рівні суспільства такими базовими основами консенсусу можуть бути національні та релігійні цінності, права і свободи особистості, екологічні цінності.

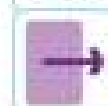
Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, як засоби масової інформації можуть впливати на переговорний процес у конфлікті.
2. Назвіть основні способи подолання конфліктів.
3. Поясніть, чому для початку переговорного процесу сторони конфлікту можуть вдаватися до тиску.
4. Які риси характеру повинні мати сторони конфлікту для досягнення компромісу?

Для завершення теми:

1. Що таке булінг?
2. Як посередник може сприяти врегулюванню конфлікту?
3. Поясніть значення вислову Карла фон Клаузевіца: «Війна — це продовження політики іншими засобами».
4. Наведіть приклади оборонних та завойовницьких війн, які ви вивчали на уроках історії. Поясніть, чому ці війни класифікуються саме так.
5. Порівняйте поняття «консенсус» та «компроміс». Наведіть приклади.
6. А. Дізнайтеся про один із міжнародних конфліктів, який був успішно врегульований за допомогою переговорів, арбітражу, компромісу або консенсусу. Скористайтеся підказками учителя / учительки або пригадайте з вивченого на уроках історії. Підготуйте презентацію, що включатиме опис конфлікту, методи його врегулювання та результати.
Б. Пригадайте одну з відомих вам конфліктних ситуацій та проаналізуйте її за допомогою трьох кроків врегулювання конфлікту. Визначте причини конфлікту, інтереси кожної сторони та запропонуйте заходи для його подолання.

**Завдання для узагальнення знань
за темами розділу 2:
«МИСТЕЦТВО ЖИТИ В СУСПІЛЬСТВІ»**

Назви:

- групи життєвих цінностей;
- риси стереотипів;
- види, форми і прояви дискримінації;
- типи конфліктів;
- способи подолання конфліктів.

Наведіть приклади:

- самореалізації;
- життєвих цінностей і пріоритетів;
- громадянського опору;
- недискримінації;
- мови ворожнечі;
- упереджень і забобонів;
- молодіжних субкультур;
- толерантності;
- своїх якостей та здібностей;
- розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників.

Поясніть:

- поняття: • громадянська позиція, • громадянський обов'язок, • стереотипи, • дискримінація, • інклюзія, • толерантність, • рівність, • конфлікт, • булінг (цибування), • війна, • збройний конфлікт, • компроміс, • консенсус;
- як протистояти випадкам дискримінації та утисків;
- переваги і виклики соціального та культурного розмаїття в сучасному суспільстві;
- чому важливо уміти планувати своє життя у коротко- та / або довготривалій перспективі;
- які загрози несуть стереотипи, упередження, забобони;
- природу виникнення стереотипів;
- як позбутися негативного впливу стереотипів мислення.

Зробіть:

- критично оцініть стереотипи та упередження;
- визначте свої сильні та слабкі сторони і сформулюйте способи самоудосконалення;
- проаналізуйте способи досягнення своїх цілей, розвитку і реалізації ваших якостей та здібностей;
- створюйте безпечне середовище, вільне від утисків, насильства (булінгу), виявів нерівності або несправедливості;
- долучитися до формування інклюзивного простору;
- розкрийте сутність принципу недискримінації та проаналізуйте причини й наслідки дискримінації та утисків в минулому і сьогодні.

Створіть:

- ❖ візуалізацію «Піраміда моїх цінностей та цілей»;
- ❖ презентацію «Приклади успішного врегулювання конфліктів».

Дослідіть:

- ❖ «Чому система цінностей людини є важливою для її самореалізації?»;
- ❖ «Як негативні стереотипи можуть призводити до дискримінації?».

Узагальнення
«Самореалізація
особистості»

<https://cutt.ly/JeN1HYar>

Узагальнення
«Мистецтво жити з іншими
людьми та з іншими ідеями»

<https://cutt.ly/BeN1H4z8>

Узагальнення
«Проблеми, з якими стикаються різні спільноти»

<https://cutt.ly/JeN1JULc>

Розділ III

МИСТЕЦТВО ЖИТИ В ДЕРЖАВІ

§ 7. Громадянське суспільство і держава

Основні поняття та ідеї теми:

- громадянське суспільство • держава • суверенітет • функції держави
- форма держави • громадянство • громадянин

• «Громадянське суспільство — суспільство, створивши яке, громадянин усвідомлює, що не він повинен служити державі, а держава — йому» (український психолог, соціолог, філософ Євген Головаха).

7.1. Громадянське суспільство. Сутність громадянського суспільства та його інститути

Чим відрізняється громадянське суспільство від суспільства?

Суспільство, як ми з'ясували раніше, це люди, згуртовані в спільноту певною системою цінностей, норм, моделей поведінки та форм об'єднання. Але чи можемо поставити знак рівності між поняттями «суспільство» і «громадянське суспільство»? Звісно, вони не тотожні, адже громадянське суспільство відрізняється від загального людського суспільства певними якісними ознаками. І справа тут не в тому, що громадянське суспільство — це суспільство громадян, що живуть на території певної держави. Навпаки, громадянське суспільство зароджується на певному етапі суспільного розвитку, щоб стримувати державу, протистояти їй у її прагненнях контролювати, регулювати, панувати і підпорядковувати. Громадянське суспільство зорієнтоване на інтереси і проблеми конкретних людей, які зацікавлені у впорядкованості взаємин, захищеності свободи, гідності та інтересів особи і можливості впливати на розв'язання її проблем.

Для суспільства властива спільна життєдіяльність людей, тоді як для громадянського суспільства визначальною є така система взаємозв'язків і інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних прав: на життя та гідне існування, на родину, на свободу будь-якої діяльності, яка не шкодить іншим, на власність, рівність перед законом тощо. Тобто громадянське суспільство означає стан упорядкування суспільства в інтересах кожної людини.

• Громадянське суспільство — це спільнота рівноправних, небайдужих, активних громадян, які взаємопов'язані і взаємодіють між собою, можуть об'єднуватися у громадські формування, щоб відстоювати свої права і законні інтереси та забезпечувати собі умови для самореалізації і розвитку.

З кого і чого складається громадянське суспільство?

Найпершим складником, основою і цеглинкою громадянського суспільства є вільний, відповідальний та ініціативний громадянин,

який усвідомлює свою людську гідність, автономність (самостійність) від інших членів суспільства й від держави та наділений низкою природних та невідчужуваних прав і свобод. Це така особистість, яка здатна критично мислити, формувати й обстоювати власну думку, передбачати наслідки і відповідати за свої вчинки. При цьому здатна до конструктивної взаємодії з іншими задля реалізації та захисту спільних інтересів та цінностей і може поступитися власними приватними інтересами на користь суспільного, спільного добробуту.

Інститутами громадянського суспільства зазвичай називають колективні, спільні формування та інституції, які вільно створюються і в складі яких люди можуть спільно реалізовувати свої права та інтереси, захищати їх, розвиватися та самовдосконалюватися. До таких належать територіальні та інші громади, незалежні медіа, різні заклади освіти, церква, політичні партії, професійні та інші громадські об'єднання, асоціації, організації, спілки тощо. Що більша кількість громадських об'єднань, то більш розвинутим вважається громадянське суспільство.

Працюємо разом

А. Обміркуйте в парах чи групах останню тезу про те, що кількість громадських об'єднань відповідає ступеню розвитку громадянського суспільства. Чи погоджуєтесь ви з нею?

Б. Як ви вважаєте, чи має значення сфера діяльності громадського об'єднання, активність його роботи та інші фактори?

В. Обміркуйте, чому медіа відносять до інститутів громадянського суспільства і чому вони мають бути незалежні?

Міркуємо і діємо

1. Що таке громадянське суспільство і чим воно відрізняється від суспільства загалом? 2. Яка основна мета громадянського суспільства?

3. Що таке інститути громадянського суспільства? Наведіть приклади. 4. Назвіть риси громадян, які є основою громадянського суспільства.

7.2. Держава. Поняття й ознаки держави. Функції держави

Що таке держава?

Людина споконвіку є суспільною істотою, у її природі закладено здатність жити спільно. Вона не може обійтись без дружнього спілкування, колективу, спільного проведення часу з близькими за поглядами та цінностями людьми. Тож з первісної спільноти в ході розвитку суспільство набуває рис організованості, впорядкованості. Спочатку питання співжиття вирішувалися загальними зборами, згодом, коли поступово спільнота розросталася, збирати усіх стало складніше, тому можливістю приймати спільне для всіх рішення наділялася окрема група людей (або одна людина), якій усі довіряли повсякденне управління. З часом соціальна влада почала набувати рис політичної і, власне, державної, адже поширилася на всі сфери суспільного життя, і для її здійснення почали утворювати спеціальні органи (глава держави, парламент, уряд, суд).

Так і з'явилася держава, яка покликана забезпечувати єдність, цілісність, безпеку і загальний добробут, вирішувати загальні справи, розв'язувати соціальні конфлікти і створити кожній людині умови для нормального життя і розвитку.

• **Держава** — це політико-територіальна організація влади, яка з допомогою системи державних органів здійснює управління суспільством, а також вирішення загальносуспільних справ.

Без чого не може існувати жодна держава?

Хоч держав на сучасній карті світу є багато (станом на сьогодні Україна визнає 196 незалежних держав) і всі вони різні, але можна вирізнити основні універсальні ознаки, що притаманні їм усім.

Основні універсальні ознаки держави

- 1) кожна держава має територію у визначених географічних кордонах, у межах яких поширюється її влада;
- 2) на території держави постійно живе населення, яким держава управляє (більшість людей є її громадянами, тобто мають з нею юридичний зв'язок);
- 3) держава здійснює суверенну (незалежну, недоторканну, без втручання інших держав у її внутрішні справи) владу. Герб, гімн, прапор символізують суверенітет держави;
- 4) державна влада формально представляє все суспільство, є публічною, населення визнає необхідність підпорядковуватися їй;
- 5) державна влада певним чином організована, тобто у кожній державі є спеціальні органи та установи, що здійснюють управління загальносуспільними справами, й серед них такі, що забезпечують її функціонування і навіть примусове виконання її рішень та загальнообов'язкових правил поведінки (поліція, служба безпеки, суд, виправні установи, армія);
- 6) державні органи та установи отримують матеріальні ресурси для свого функціонування переважно завдяки податкам, які накопичуються в бюджеті і перерозподіляються за загальносуспільними і державними потребами;
- 7) основним інструментом, який держава використовує для впорядкування суспільного життя є право — загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми), які вона розробляє, схвалює, закріплює в певних джерелах (конституції, законах, кодексах, договорах та ін.), охороняє від порушень.

Чому без держави не обійтись?

Держава, можливо, не єдина і не ідеальна форма співжиття для людей, адже люди дуже різні за потребами та інтересами, тому складно врахувати і забезпечити інтереси усіх і кожного, та й влада завжди прагне до абсолюту. Однак людство ще не вигадало нічого кращого. Лише держава може виступати в ролі упорядника, організатора спільного життя людей і спроможна забезпечити захист природних прав людей і їхніх об'єднань. Призначення держави розкривається в діяльності її органів, спрямованій на виконання функцій держави.

• **Функції держави** — це напрями діяльності держави, спрямовані на досягнення її завдань.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

	Види	Приклади
За соціальним призначенням:	ОСНОВНІ (характеризують призначення держави)	<ul style="list-style-type: none"> захист прав і свобод людини й громадянина; охорона правопорядку; захист суверенітету та територіальної цілісності держави;
	НЕОСНОВНІ	<ul style="list-style-type: none"> стимулювання технічного прогресу; культурне співробітництво з іншими державами; надання пільг та стипендій учням і студентам;
За територіальною спрямованістю:	ВНУТРІШНІ	<ul style="list-style-type: none"> охорона здоров'я, розвиток освіти і культури; забезпечення недоторканності приватної власності; забезпечення вільного розвитку особистості; гарантування екологічної безпеки;
	ЗОВНІШНІ	<ul style="list-style-type: none"> захист, оборона Вітчизни, боротьба за мир і мирне співіснування держав з різним соціальним ладом; участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; функція взаємодопомоги і співробітництва з іншими державами;
За сферою суспільного життя:	ЕКОНОМІЧНІ	<ul style="list-style-type: none"> регулювання економічних відносин; створення умов для розвитку бізнесу; підтримання вітчизняного виробника; боротьба з інфляцією і безробіттям;
	ПОЛІТИЧНІ	<ul style="list-style-type: none"> забезпечення цілісності суспільства і його гармонійного розвитку; створення демократичних умов для виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, національних меншин; забезпечення збереження та розвитку націй, які проживають на території держави; захист державного ладу;
	СОЦІАЛЬНІ	<ul style="list-style-type: none"> забезпечення реального здійснення основних прав і свобод людини; соціальна допомога і підтримка певних груп населення; забезпечення можливості здобуття якісної освіти, підтримка розвитку культури;
	ЕКОЛОГІЧНІ	<ul style="list-style-type: none"> захист навколишнього природного середовища; забезпечення раціонального використання природних ресурсів;
За часом виконання:	ПОСТІЙНІ	<ul style="list-style-type: none"> правове регулювання суспільних відносин; сприяння формуванню ефективної економіки; забезпечення зовнішньоекономічної діяльності держави;
	ТИМЧАСОВІ	<ul style="list-style-type: none"> ліквідація негативних наслідків стихійних лих чи катастроф; підготовка до проведення в державі заходів світового чи європейського рівня (Євробачення, чемпіонат з футболу тощо); матеріальна (гуманітарна) допомога населенню інших країн у кризових ситуаціях;

Працюємо разом

У парах чи групах придумайте уявну державу. Опишіть її основні характеристики. Доберіть нові приклади функцій цієї держави.

Міркуємо і діємо

1. Які універсальні ознаки притаманні кожній державі незалежно від її типу?

2. Які основні завдання виконує держава в сучасному суспільстві? 3. Чому, на вашу думку, держава залишається найкращою формою організації суспільства, незважаючи на її недоліки?

7.3. Форми держави

Що таке форма держави?

Щоб охарактеризувати державу, зазвичай використовують поняття «форма держави». Воно дає зрозуміти, якою є структура державних органів, як вони утворюються, наскільки централізованою є влада, якими методами вона здійснюється.

• **Форма держави** — це спосіб організації та здійснення державної влади, який: а) вказує, як організована вища державна влада; б) характеризує територіальну організацію влади; в) вказує на те, які методи та прийоми використовуються за здійснення державної і / або політичної влади.

Форма держави охоплює три елементи, кожен з яких характеризує конкретну сферу функціонування держави.

1. **Форма державного правління** вказує, як організована вища державна влада (верхівка держави).

2. **Форма державного устрою** характеризує територіальну організацію влади.

3. **Форма державного (політичного) режиму** вказує на те, які методи та прийоми використовуються для здійснення державної і / або політичної влади.

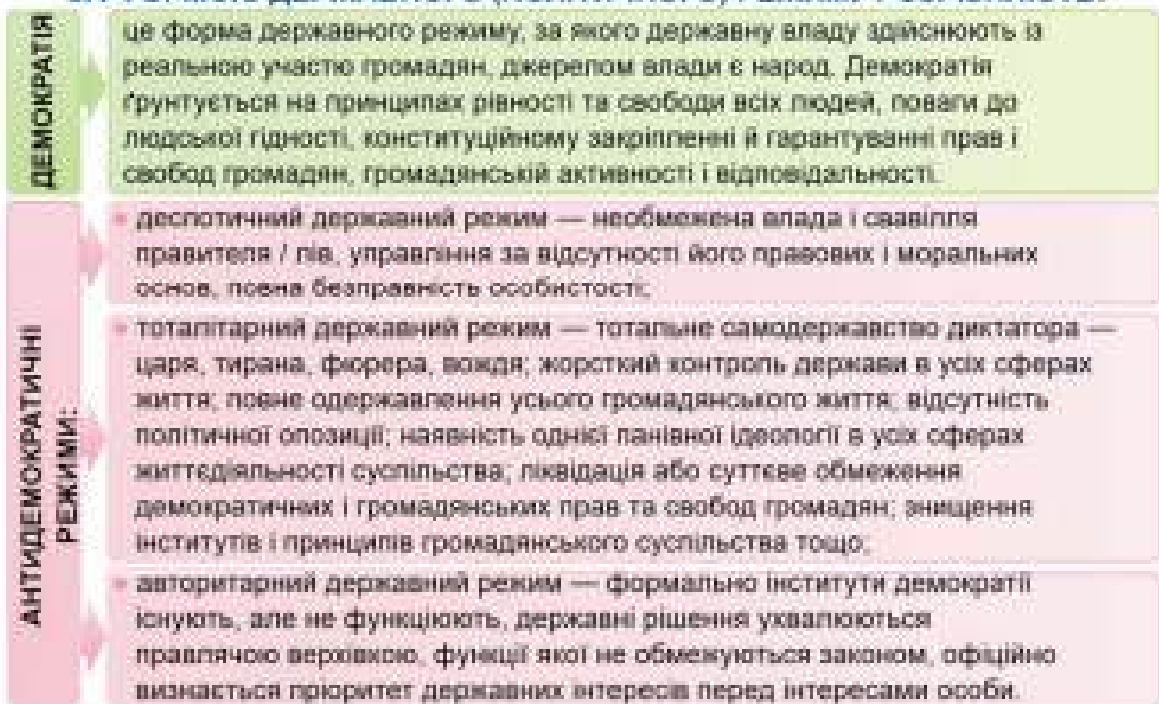
ЗА ФОРМОЮ ПРАВЛІННЯ РОЗРІЗНЯЮТЬ:

ЗА ФОРМОЮ УСТРОЮ РОЗРІЗНЯЮТЬ:

ЗА ФОРМОЮ ДЕРЖАВНОГО (ПОЛІТИЧНОГО) РЕЖИМУ РОЗРІЗНЯЮТЬ:

Працюємо разом

«Картографія форм держави»

Створіть мапу світу (за допомогою одного із онлайн-застосунків або використайте паперову, зокрема контурну карту), на якій позначте різні країни за їхньою формою правління (парламентські, президентські республіки, монархії), а також державний устрій (унітарні, федерації).

Міркуємо і діємо

1. Що таке форма держави і які три елементи вона охоплює?
2. Як організована вища державна влада в республіці та монархії? 3. Які відмінності між парламентською та президентською республіками? 4. Чим відрізняється змішана республіка від парламентської і президентської? 5. Що таке необмежена монархія? 6. Пригадайте з курсу історії, які країни є прикладами обмеженої монархії.

7.4. Поняття про громадянство.

Що означає бути громадянином / громадянкою України?

Що таке громадянство?

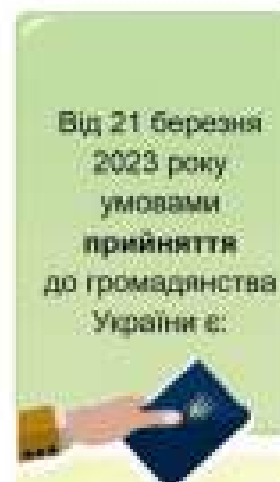
Як ми вже з'ясували, однією із основних ознак держави є населення, яке постійно проживає на її території і яким держава управляє.

Майже всі люди, які складають населення нашої держави і постійно проживають на території України, є її громадянами, хоча в Україні можуть перебувати і навіть постійно проживати також іноземці (особи, які є громадянами або підданими іншої держави чи декількох держав) або особи, які зовсім не мають громадянства.

• **Громадянство** — правовий зв'язок між фізичною особою і державою, який знаходить свій вираз у взаємних правах і обов'язках.

Питання громадянства в Україні врегульовані Конституцією України та Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.

Від 21 березня 2023 року умовами прийняття до громадянства України є:

Підстави набуття громадянства України:

визнання і дотримання Конституції України та законів України;

знання основ Конституції України, історії України, підтверджені складанням іспиту;

відсутність іноземного громадянства;

безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;

отримання дозволу на імміграцію;

володіння державною мовою, підтверджене складанням іспиту;

наявність законних джерел існування.

за народженням (за правом крові і правом ґрунту);

за територіальним походженням;

внаслідок прийняття до громадянства;

внаслідок поновлення у громадянстві;

внаслідок усиновлення та деякі інші підстави.

Детальніше тут

<https://cutt.ly/eAfp6k>

Громадянство України припиняється:

внаслідок виходу з громадянства України;

внаслідок втрати громадянства України;

за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

До громадянства України не приймається і громадянство України не поновлюється, якщо особа:

вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

засуджена в Україні за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави;

вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Документами, що підтверджують громадянство України, є: паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну.

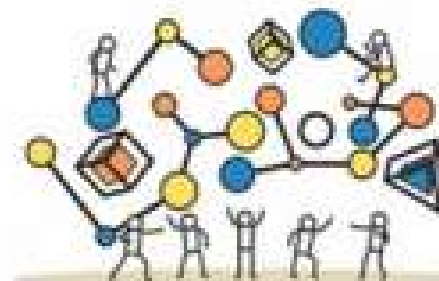
<https://dms.gov.ua/produgi/passport-gromadyanina-ukraini.html>

Рішення про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України ухвалює своїми указами Президент України. Крім того, він визначає в якому порядку розглядатимуться заяви і подання з питань громадянства та виконуватимуться прийняті рішення. При Президентові України функціонує Комісія з питань громадянства, яка розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань. Також питаннями громадянства займається Державна міграційна служба, яка є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах міграції, громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб та її територіальні органи і підрозділи.

Що означає бути громадянином / громадянкою України?

Якщо відповідати на це запитання лише з правової позиції, то, здавалося б, що достатньо мати паспорт громадянина / громадянки України чи інший документ, що підтверджує громадянство. Однак така відповідь була б занадто формальною, адже громадянин / громадянка пов'язаний / на з державою взаємними правами й обов'язками. Наприклад, держава зобов'язана своїх громадян захищати, створювати їм умови для вільного і гідного розвитку та життя, виконувати інші функції, що на неї покладаються, щоб забезпечити загальний добробут, підтримку, безпеку і порядок. Відповідно громадяни мають право цього від держави вимагати. Натомість і вони мають обов'язки перед державою: захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності, шанування державних символів України, незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, сплата податків і зборів, додержання Конституції та законів України та ін. Виконання цих обов'язків від своїх громадян держава може вимагати і в примусовому порядку.

Не слід нехтувати й моральною складовою громадянства. Бути добрим громадянином / громадянкою означає з повагою ставитися до місця, у якому ти живеш, дбати про спільний простір; толерантно ставитися до людей, поруч з якими ти живеш. Відповідально ставитися до своїх вчинків, їхніх наслідків. Вміти домовлятися, об'єднуватися і співпрацювати заради загальної мети, докладати зусиль за своїми можливостями та силами, знаходити компроміси, поважати права та інтереси інших.

А найголовніше — усвідомлювати себе громадянином / громадянкою держави, її частинкою, представником / представницею. Пам'ятаймо, що порядок починається з кожного / кожної з нас, держава є відображенням кожного / кожної окремо та суспільства загалом. Щоб країна процвітала, розвивалась та ставала успішнішою — надзвичайно важливо бути свідомим громадянином, який / яка дотримується законів державних та моральних. Найменше, що ми можемо робити — бути небайдужими, справедливими та толерантними одне до одного.

Працюємо разом

А. Обміркуйте в парах чи групах, чому важливо бути відповідальним / відповідальною громадянином / громадянкою і що це означає для суспільства та держави.

Б. Напишіть есеї на тему «Що для мене означає бути громадянином / громадянкою України?» У ньому поясніть, чому громадянство важливе для вас особисто, і розкрийте основні права та обов'язки громадян.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, чи є різниця між поняттями «припинення», «вихід» і «втрата» громадянства України.

2. Чому Україна не приймає і не поновлює громадянство України, якщо особа вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид, засуджена за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину? 2. Чи позбавляє громадянства за таких обставин держава Україна своїх громадян?

Для завершення теми:

1. Що таке громадянське суспільство, держава? Якими можуть бути позитивні наслідки розвинутого громадянського суспільства для нашої країни?

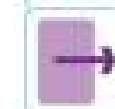
2. Хто в Україні вирішує питання, пов'язані з набуттям і припиненням громадянства?

3. Яку роль відіграє держава в житті людини і суспільства?

4. Поясніть, чому взаємні права та обов'язки між громадянином / громадянкою і державою є важливими для підтримання порядку в суспільстві.

5. Визначте форму держави України, обґрунтуйте свою думку.

6. Дискусія а) «Чи можна жити без держави?»; б) «Чи може громадянське суспільство існувати без активної участі громадян?». Підготуйте аргументи до однієї з тем за двома позиціями: одна — захищає ідею необхідності держави / активності громадян, інша — аргументує можливість існування суспільства без держави / активної участі громадян.

§ 8. Демократичні цінності та інститути

Основні поняття та ідеї теми:

• демократія • вибори • референдум • державна влада • громадське об'єднання • електронна демократія

• Демократія є не тільки способом управління державою, але й гарантією того, що влада працюватиме в інтересах громадян.

8.1. Демократія. Суть демократії. Цінності демократії. Державна влада в демократичній державі

Суть і цінності демократії

• **Демократія** (дослівний переклад «влада народу») — державно-політичний режим, за якого єдиним джерелом влади в державі є народ, який здійснює її як безпосередньо, так і через обраних представників, і за якого існують рівні можливості здійснення прав і свобод кожної особи.

• **Цінності демократії** — це ті ключові ідеї, які характеризують суть демократії і впроваджуються в життя за демократичного режиму.

Демократія забезпечує:

Право на вибір. Кожен громадянин / громадянка має право обирати своїх представників у владу і брати участь у прийнятті важливих рішень. Вибори мають бути чесними і відкритими.

Свободу слова. У демократичній державі кожен / кожна має право висловлювати свою думку без страху переслідування. Свобода слова є важливою складовою демократичного суспільства, адже вона дозволяє громадянам контролювати дії влади і впливати на них.

Громадянські права. У демократичному суспільстві кожен / кожна має право на свободу зібрань, свободу совісті та інші основні права. Ці права є непорушними і гарантуються державою.

Рівність перед законом. У демократичній правовій державі всі громадяни, незалежно від їхнього статусу, мають однакові права і обов'язки. Немає «привілейованих» людей, яких закон не стосується.

Контроль за владою. Демократія передбачає механізми контролю за діями влади — це може бути як судова система, так і незалежні ЗМІ, які можуть критикувати владу і вказувати на її помилки.

Отже, демократія є не тільки способом управління державою, але й гарантією того, що влада працюватиме в інтересах громадян. У правовій державі демократія дозволяє кожному громадянину / кожній громадянці мати реальний вплив на життя своєї країни.

Державна влада в демократичній державі

• **Державна влада в демократичній державі** — це управлінський вплив на суспільство, який здійснюється від імені народу на всій території держави через спеціально створені державні органи чи обраних або призначених осіб, які встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки і забезпечують їх виконання за допомогою різних методів (заохочення, примусу, переконання).

У демократичних державах зазвичай є конституція (основний закон), яка має гарантувати межі державної влади, щоб вона не надто захоплювалася владарюванням, не обмежувала права і свободи громадян.

Система розподілу державної влади в Україні

Гілки влади	ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА	ВИКОНАВЧА ВЛАДА	СУДОВА ВЛАДА
Орган, що здійснює	Парламент — Верховна Рада України	Уряд (Кабінет Міністрів України) та система інших центральних і місцевих виконавчих органів	Система судів конституційної та загальної юрисдикції
Призначення	Формулює стандарти прав та правові норми життя держави і суспільства	Забезпечує виконання Конституції та законів і створює умови для їх реалізації	Здійснює правосуддя і забезпечує права та свободи людини і громадянина
Основні функції	<ul style="list-style-type: none"> приймати загальнообов'язкові закони; затверджувати державний бюджет; здійснювати парламентський контроль за виконанням Конституції та законів; визначати основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики; обирати, призначати або затверджувати високопосадовців. 	<ul style="list-style-type: none"> забезпечити здійснення внутрішньої та зовнішньої політики; управляти об'єктами державної власності; видавати підзаконні акти (постанови, розпорядження) для регулювання суспільних відносин на підставі Конституції і законів. 	<ul style="list-style-type: none"> втіювати реальне верховенство права і панування закону в суспільному житті; вирішувати цивільні, кримінальні, господарські, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення від імені держави; гарантувати права і свободи фізичних та юридичних осіб; зміцнювати законність і правопорядок.

Важливими умовами для демократії є розділення гілок влади за функціями на законодавчу, виконавчу і судову та система

«стримувань і противаг», яка реалізується через можливості втручання однієї гілки влади у сферу діяльності іншої, незважаючи на загалом їхню незалежність.

Працюємо разом

А. Рольова гра. Влаштуйте імітацію парламентських дебатів, де кожен / кожна представлятиме певну політичну партію або інтереси громадян. Обговоріть та ухваліть рішення щодо важливої проблеми, використовуючи демократичні принципи.

Б. Дослідження. Дослідіть, як функціонує судова система в демократичній державі. Підготуйте короткий звіт про основні етапи судового процесу і його значення для захисту прав громадян.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, чому демократію вважають процесом, а не кінцевою метою? 2. Які основні цінності забезпечує демократія?

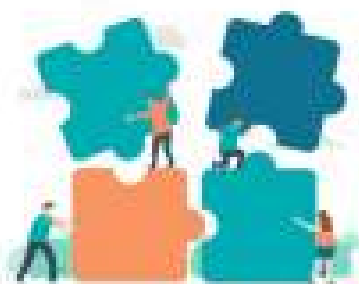
3. Які права і свободи є непорушними в демократичній державі? 4. Як функціонує система розподілу влади в демократичних державах? 5. Які основні функції виконує парламент (законодавча влада) в Україні?

8.2. Партисипативна демократія — демократія участі

Поняття партисипативної демократії

• Партисипативна демократія, або демократія участі, є важливою концепцією в сучасних політичних системах, яка акцентує на активній участі громадян у процесах прийняття рішень. Вона доповнює традиційні форми демократії, в яких основний акцент робиться на виборчому процесі, тим самим поглиблюючи та розширюючи участь громадян у політичному житті. Цей підхід сприяє більшій прозорості, підзвітності та легітимності рішень, прийнятих на різних рівнях влади.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Активна участь громадян	Головна ідея партисипативної демократії полягає в тому, що громадяни не тільки обирають своїх представників, але й залучаються до процесу прийняття рішень. Це може бути участь в громадських слуханнях, консультативних групах або електронних платформах для збору думок.
Деконцентрація влади	Партисипативна демократія передбачає розподіл влади між різними рівнями управління, що дозволяє місцевим громадам та громадянам більше впливати на рішення, які безпосередньо їх стосуються. Це може бути реалізовано через децентралізацію або автономію місцевих органів влади.
Прозорість і підзвітність	Важливим аспектом є забезпечення прозорості в процесах прийняття рішень. Громадяни мають доступ до інформації про те, як і чому приймаються певні рішення, і мають можливість висловлювати свої думки та пропозиції.

ПРИКЛАДИ ПАРТИСИПАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Бюджетний партисипативний процес	Це один із найвідоміших прикладів партисипативної демократії, коли громадяни мають можливість голосувати за те, як розподілити частину місцевого бюджету. Мешканці можуть подавати пропозиції щодо проектів, голосувати за них і контролювати їх реалізацію. Це дозволяє громадянам безпосередньо впливати на витрати державних коштів.
Громадські слухання і консультації	У багатьох країнах проводяться громадські слухання з питань, що мають велике соціальне значення. Наприклад, в Швеції організовують консультації щодо нових законопроектів, де громадяни можуть подати свої коментарі та пропозиції. Цей процес допомагає уряду краще враховувати потреби та інтереси населення.
Електронні платформи для громадського обговорення	Впровадження електронних платформ для збору громадської думки дозволяє громадянам легко та швидко брати участь у обговореннях, подавати свої ідеї, пропозиції та голосувати за різні ініціативи.

Аргументи на користь партисипативної демократії

Коли громадяни активно залучаються до прийняття рішень, вони відчувають більшу відповідальність за результати і більше підтримують ці рішення. Це сприяє підвищенню довіри до органів влади та зменшенню рівня соціальної напруги.

Різноманітність поглядів і досвіду, які приносить участь громадян, може привести до більш збалансованих і ефективних, якісних рішень. Це дозволяє уникнути односторонніх підходів та краще враховувати інтереси різних груп населення.

Партисипативна демократія може сприяти зміцненню соціальних зв'язків та створенню активних і згуртованих громад. Коли люди мають можливість впливати на своє середовище, це сприяє більшій соціальній згуртованості та співпраці.

Партисипативна демократія є важливим кроком уперед у розвитку демократичних систем. Вона забезпечує громадянам більше можливостей для активної участі в прийнятті рішень, що робить політичні процеси більш прозорими і підзвітними. Приклади партисипативних процесів демонструють, що участь громадян може позитивно вплинути на якість рішень і підвищити довіру до органів влади. Підвищення легітимності рішень, покращення їх якості та посилення соціальної згуртованості роблять її важливим елементом сучасної демократичної практики.

Працюємо разом

А. Дослідіть за допомогою вчителя / учительки приклад бюджетного партисипативного процесу у своїй громаді / районі / області. Як громадяни вплинули на розподіл коштів і як цей процес сприяв прозорості управління? Обговоріть переваги й недоліки партисипативної демократії.

Б. Запропонуйте власні приклади бюджетного партисипативного процесу в громаді та поясніть його значення.

Міркуємо і діємо

1. Що таке партисипативна демократія, і як вона відрізняється від традиційної демократії? 2. Яка головна ідея партисипативної демократії?
3. Як реалізується принцип децентрації влади в партисипативній демократії?
4. Наведіть приклад бюджетного партисипативного процесу та поясніть його значення для місцевих громад.
5. Як участь громадян у прийнятті рішень впливає на довіру до влади і соціальну напругу?

8.3. Електронне урядування в Україні

• **Електронна демократія (е-демократія)** — це використання цифрових технологій для підвищення участі громадян у процесах прийняття рішень. Онлайн-сервіси, платформи та інструменти електронної демократії є ключовими компонентами електронного урядування, яке спрямоване на покращення взаємодії між громадянами та державою. Це дозволяє спростити доступ до послуг, підвищити прозорість процесів і залучити громадськість до прийняття рішень.

Що таке електронне урядування?

• **Електронне урядування** — це використання інформаційних мереж та комунікаційних технологій, що забезпечують покращення процесів державного управління, підвищення якості державних послуг і забезпечення прозорості їх функціонування.

Е-УРЯДУВАННЯ — ЦЕ...

Автоматизація внутрішніх процесів	Впровадження сучасних IT-рішень для управління документами, планування та моніторингу виконання завдань.	Системи управління документами допомагають зменшити паперову бюрократію та підвищити ефективність роботи.
Доступ до інформації	Платформи, що надають інформацію про діяльність органів влади, фінансові звіти та інші важливі дані.	Прозорість даних забезпечує громадський контроль і зменшує корупцію.
Електронні послуги	Надання державних послуг через Інтернет, що робить їх доступнішими та зручнішими.	Електронні платформи для отримання довідок, реєстрації та оплат спрощують взаємодію з державною системою.
Участь громадськості	Інструменти для активної участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень.	Платформи для громадського обговорення дозволяють активним громадянам впливати на розвиток суспільних процесів.

Переваги електронного урядування

- **Покращення якості послуг.** Державні послуги стають швидшими і зручнішими для громадян.
- **Зниження корупції.** Прозорість і автоматизація процесів зменшують можливості для зловживань.
- **Ефективність управління.** Технології допомагають органам влади працювати швидше та з меншими витратами.
- **Залучення громадян.** Інструменти е-демократії сприяють більш активній участі громадян у державному управлінні.

ОСНОВНІ ІНСТРУМЕНТИ Е-ДЕМОКРАТІЇ ВКЛЮЧАЮТЬ:

Електронні консультації:	Платформи, де громадяни можуть висловлювати свою думку щодо проєктів законів або політичних ініціатив.	Платформи для громадських консультацій дозволяють збирати відгуки та пропозиції від громадян.
Петиції онлайн:	Громадяни можуть ініціювати петиції, які мають бути розглянуті відповідними органами влади.	Електронні петиції — це ефективний спосіб вираження думки та впливу на прийняття рішень.
Онлайн-голосування:	Технології, що дозволяють проводити вибори, референдуми та опитування через Інтернет.	Системи електронного голосування забезпечують безпеку та конфіденційність виборів.
Платформи для взаємодії з громадянами:	Інструменти для зворотного зв'язку, такі як форуми, чати та платформи для обговорень.	Платформи для діалогу з громадськістю допомагають владі краще розуміти потреби та проблеми населення.

Онлайн-сервіси та платформи

• **Онлайн-сервіси** — це вебплатформи, що надають різноманітні послуги через Інтернет. Вони включають електронні реєстрації, подачу заяв, оплату штрафів та податків, отримання довідок і багато іншого. Сьогодні в Україні навіть можна зареєструвати шлюб онлайн.

Основні переваги таких сервісів:

- **Доступність.** Громадяни можуть отримати потрібні послуги з будь-якої точки світу, де є Інтернет.
- **Економія часу.** Відвідування державних установ більше не є необхідним; можна все зробити з дому або офісу.
- **Прозорість.** Онлайн-сервіси забезпечують чіткий та зручний спосіб перевірки статусу запитів і документів.

Приклади онлайн-сервісів:

- **Портал державних послуг** (наприклад, портал «Дія» в Україні) дозволяє отримати доступ до численних адміністративних послуг.

- **Онлайн-банкінг** та електронні платіжні системи (спрощують фінансові операції та платежі).
- **Вебплатформа «Єдина платформа місцевої електронної демократії»** (скорочено — e-DEM, <https://e-dem.ua/>), що дає легкий і зручний доступ до використання одразу кількох інструментів електронної демократії: місцеві електронні петиції, громадський бюджет, консультації з громадськістю, можливість інформування мешканцями місцевої влади про актуальні проблеми благоустрою, житлово-комунальної сфери, інфраструктури тощо, для оперативного усунення цих проблем.

Отже, онлайн-сервіси, платформи та інструменти електронної демократії змінюють спосіб, яким ми взаємодіємо з державою та суспільством. Електронне урядування не тільки робить державні послуги більш доступними, але й сприяє підвищенню прозорості, зменшенню корупції та покращенню якості управління. Сучасні технології створюють нові можливості для участі громадян у державних процесах і забезпечують ефективні інструменти для досягнення більш справедливого і відкритого суспільства.

і забезпечують ефективні інструменти для досягнення більш справедливого і відкритого суспільства.

Працюємо разом

А. Обміркуйте в парах чи групах переваги й недоліки електронного урядування.

Б. Доберіть приклади використання онлайн-сервісів і платформ електронного урядування в Україні вашими знайомими дорослими.

В. Підготуйте інструкцію для однокласників / однокласниць про те, як користуватися однією з державних онлайн-платформ для отримання адміністративних послуг.

Г. Оцініть, які саме сервіси онлайн-демократії допоможуть вам у повсякденному житті.

Міркуємо і діємо

1. Які процеси включає електронне урядування? 2. Чи допомагає зменшити бюрократію в державних установах автоматизація внутрішніх процесів?

3. Чому прозорість даних є важливим аспектом електронного урядування? 4. Які приклади електронних послуг ви можете назвати і як вони покращують взаємодію громадян з державою? 5. Що таке електронні консультації і чому вони важливі для демократії? 6. Як електронні петиції дозволяють громадянам впливати на прийняття рішень? 7. Які основні функції має портал державних послуг в Україні, наприклад, портал «Дія»? 8. Які інструменти електронної демократії пропонує вебплатформа «Єдина платформа місцевої електронної демократії»?

8.4. Інститути безпосередньої демократії в Україні

Форми демократії

Народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в демократичній державі здійснює владу як безпосередньо, так і через обраних представників. Тож виокремлюють дві основні форми демократії — безпосередня (пряма) та представницька (опосередкована), кожна з яких має свої інститути.

• **Інститути безпосередньої (прямой) демократії** забезпечують пряме волевиявлення, тобто особисту участь або участь у складі об'єднання громадян в управлінні справами суспільства і держави.

• **Інститути представницької (опосередкованої) демократії** уможливають здійснення народом свого волевиявлення через обраних ним представників — депутатів чи інших виборних осіб.

Безпосередня демократія

Безпосередня демократія є важливою складовою сучасного демократичного суспільства. В Україні, як і в інших демократичних країнах, є різноманітні інститути та інструменти, які дозволяють громадянам без посередників впливати на процеси прийняття рішень і управління.

До інститутів безпосередньої демократії належать:

• **референдум** — спосіб ухвалення громадянами через безпосереднє голосування законів або інших рішень із важливих питань;

• **вибори** — спосіб формування народом органів державної влади та місцевого самоврядування або інших інститутів;

• **загальні зібрання громадян** — збори, які скликають за місцем проживання громадян (села, селища, мікрорайону, житлового комплексу, вулиці, кварталу, будинку та іншого територіального утворення) для обговорення найважливіших питань місцевого життя;

• **народні ініціативи** — внесення до державних органів офіційних пропозицій, наприклад, про ухвалення законопроекту, зміну або скасування нормативно-правового акту, прийняття інших рішень, якщо таку пропозицію підтримує підписами певна кількість громадян.

Вибори і референдуми: загальна характеристика

Вибори є ключовим елементом демократії, що забезпечує представництво громадян у органах влади та місцевого самоврядування. В Україні вибори проходять на різних рівнях:

Президентські вибори. Громадяни обирають Президента України, який є главою держави та виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Парламентські вибори. Вибори до Верховної Ради України, яка є єдиним законодавчим органом держави, налічує з 450 народних депутатів України, які обираються на п'ять років на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Місцеві вибори. Вибори до представницьких органів місцевого самоврядування (вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів), які відповідають за місцеве управління і розвиток територій.

Референдуми — це форма прямого голосування, що дозволяє громадянам вирішувати важливі питання безпосередньо. В Україні референдуми можуть стосуватися змін до Конституції, важливих законодавчих актів або інших ключових питань. Підготовка і проведення референдумів регулюється спеціальним законодавством, яке визначає умови і процедури голосування.

Свобода асоціації

Впливати на діяльність органів державної влади, економіку, суспільні процеси, міждержавні відносини громадяни можуть, об'єднуючись у певні формування.

Свобода асоціації є одним з основоположних прав людини. Вона гарантує можливість створення і приєднання до організацій, спілок та об'єднань. В Україні ця свобода захищена Конституцією і забезпечується законами. Громадяни мають право створювати громадські організації, політичні партії, профспілки та інші об'єднання, що дозволяє їм активно брати участь у суспільному та політичному житті.

Політичні партії. Партії є важливим елементом політичного процесу, що дозволяє громадянам виражати свої політичні погляди і впливати на вибори.

Громадські організації. В Україні існує безліч громадських організацій, які працюють у різних сферах — від захисту прав людини до екологічних ініціатив.

На відміну від політичних партій, які змагаються за державну владу, за право формувати державну політику і здійснювати державну владу, громадські організації більш наближені до базових потреб населення, адже громадяни об'єднуються в їхніх лавах для реалізації і захисту своїх законних соціальних, економічних, професійних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів.

Працюємо разом

А. Обміркуйте в парах чи групах перелік питань, які могли б бути винесені на референдум у вашій громаді. Опишіть приклад народної ініціативи, яку ви хотіли б запропонувати для поліпшення умов у вашій школі чи громаді.

Б. Дослідіть, які права громадян забезпечує Конституція України в контексті участі в безпосередній демократії. Скористайтесь текстом Розділу II Основного закону:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

В. Дослідіть одну з громадських організацій вашої місцевості та підготуйте коротке повідомлення про її діяльність.

Г. Складіть «сценарій-план» для моделювання виборів у класі, оберіть «кандидатів» та проведіть вибори, враховуючи всі етапи. Скористайтесь інформацією Розділу III Конституції України.

Міркуємо і діємо

1. Що таке безпосередня демократія і які її основні інститути?

2. Як представницька демократія відрізняється від безпосередньої? 3. Яку роль відіграє референдум у безпосередній демократії? 4. Що таке народна ініціатива і яке значення вона має в демократичному суспільстві? 5. Чим займаються громадські організації і як вони впливають на суспільне життя? 6. Які є основні права і свободи, що забезпечують участь громадян у безпосередній демократії? 7. Чим відрізняються політичні партії від громадських організацій? 8. Як свобода асоціації впливає на демократичні процеси в Україні?

Для завершення теми:

1. Що таке демократія і яке її основне значення в державному управлінні? 2. Що таке електронне урядування і яка його основна мета? 3. Які види виборів проводяться в Україні і в чому їх значення?

4. Доберіть власні аргументи для дискусії на тему: «Чи достатньо ефективно громадяни України використовують інститути безпосередньої демократії?» 5. Поясніть, чому прозорість і підзвітність є важливими принципами партисипативної демократії.

6. Створіть макет електронної петиції. Виберіть актуальну проблему у вашій громаді, сформулюйте пропозицію, зберіть підписи однокласників / однокласниць і обговоріть можливі рішення.

§ 9. Право як нормативний регулятор суспільних відносин

Основні поняття та ідеї теми:

- право • джерела права • законодавство • система права
- правовідносини • правова держава

- **Право** — це не просто правила, а основа, на якій будується взаємоповага і порядок у суспільстві.
- **Правова держава** — це не мрія, а реальність, яку можемо побудувати, дотримуючи принципів демократії, поваги до прав людини та верховенства права.

9.1. Право. Поняття про право та його джерела

Право — регулятор суспільних відносин

Уявіть собі світ без правил. Жодних законів, норм чи чітких меж, що регулюють наші взаємини та поведінку. Звучить як безлад, правда? Саме тому людство ще з найдавніших часів створювало загальні правила, які допомагали організувати суспільство і забезпечувати порядок. Сукупність усіх цих правил називають соціальними нормами. Так історично склалися звичаї і традиції, з'явилися моральні норми, які ґрунтуються на сприйнятті людьми добра і зла, сформувалися релігійні норми, засновані на вірі в Бога (богів) тощо. На певному етапі розвитку суспільства виникає і право.

- **Право** — це сукупність загальнообов'язкових, закріплених і гарантованих державою правил поведінки, за якими люди живуть у суспільстві.

Ці правила допомагають кожному з нас почуватися захищеними та знати, як діяти в різних ситуаціях. Уявіть, якби на дорогах не було правил руху і кожен їздив би, як хоче, то виникав би хаос. Так само і в суспільстві: право регулює наші взаємини, визначаючи, що можна робити, а що ні, як доцільно або обов'язково поводитись в певній ситуації. Держава використовує право як інструмент для упорядкування нашого життя. Подібно до ложки, якою ми акуратно помішуємо страву, щоб вона рівномірно приготувалася.

Право існує передусім для того, щоб захистити права і свободи кожної людини, а також запобігати конфліктам, регулювати певні процеси і процедури, суспільні відносини, забезпечувати гармонійне співжиття людей і охороняти соціальні цінності. Воно допомагає вирішувати суперечки, встановлює відповідальність за порушення і створює справедливі умови для всіх. Отже, право — це не просто правила, а основа, на якій будується взаємоповага і порядок у суспільстві. Право також можна порівняти з дороговказом у суспільному лабіринті: воно засвідчує, які

дії є допустимими, а які ні, і що трапляється, якщо ми виходимо за межі дозволеного. Однак право — це не лише обмеження. Воно також захищає наші свободи, надає можливість боротися з несправедливістю і створює рамки для розвитку особистості та суспільства.

Джерела права: звідки воно виникає?

Але якщо право є системою правил поведінки, то логічно постає запитання: де ці правила зафіксовані? Хто їх встановлює? Як можна з ними ознайомитися?

Держава зазвичай дбає, щоб правові норми були сформульовані у певному тексті, а цей текст був десь закріплений. Для позначення того амістилища правових норм, звідки ми їх можемо пізнати, щоб належно реалізувати, використовують поняття

- **джерело права.**

Існують різні джерела права, у яких закріплюються і знаходять своє зовнішнє вираження правові норми.

Є такі основні джерела права:

ПРАВОВІ ЗВИЧАЇ

— це санкціоновані (тобто визнані й схвалені) державою правила поведінки, які набувають загальнообов'язкового значення. Звичай формуються впродовж тривалого часу і містять концентрований досвід людства про доцільну поведінку в конкретній ситуації, мають зазвичай усний характер і передаються з покоління в покоління. Держава санкціонує не всі звичаї, що склалися у суспільстві, а лише ті, які мають найбільше значення, відповідають його інтересам і рівню розвитку.

Прикладом найдавніших правових звичаїв є Закони XII таблиць (Рим, V ст. до н. е.), закони Драконта (Афіни, VII ст. до н. е.), «Руська правда» (Київська держава, XI–XII ст.). Досвід сучасних країн підтверджує, що сьогодні звичаї діють лише в обмеженій сфері суспільних відносин, переважно в країнах з багатовіковими культурними традиціями.

ПРАВОВІ ПРЕЦЕДЕНТИ

— це рішення компетентних державних органів (судів чи адміністративних органів) щодо конкретних справ, які стають обов'язковими орієнтирами під час розгляду подібних справ. Це важливе джерело права у Великій Британії, де право створювалося королівськими судами і за своєю суттю було правом судової практики, у США. Кожен суд зобов'язаний додержувати прецедентів, вироблених вищим судом, а також створених ним самим.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

— це офіційні письмові документи, ухвалені державними органами, які містять правові норми, що урегульовують певні суспільні відносини. Це змичні для нас конституції, закони, укази, постанови, розпорядження та ін. Загалом усі нормативно-правові акти поділяють на закони (приймає парламент, а також народ — шляхом всенародного голосування через референдум), усі інші — підзаконні акти (ухвалює парламент, президент, уряд, місцеві органи). Конституції — це основні закони держав, які визначають фундаментальні принципи, на яких будується все право держави. Конституція є своєрідною «юридичною хартією», що встановлює межі державної влади і захищає основні права людини.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОГОВОРИ

— це правові документи, у яких за спільною домовленістю кількох суб'єктів устанавлюються їхні взаємні права й обов'язки, що забезпечуються державою. Прикладом є Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації й функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 р.; колективний договір між власником і працівниками певного підприємства.

МІЖНАРОДНІ АКТИ, ДОГОВОРИ ТА УГОДИ

— у сучасному глобалізованому світі жодна країна не може існувати ізольовано. Документи, схвалені міжнародною співдружністю, є важливими джерелами права. Наприклад, стандарти у сфері прав людини формулює Загальна декларація прав людини.

В Україні основним джерелом права є нормативно-правовий акт, тож поняття «джерела права» і «законодавство» часто використовують як взаємозамінні, адже **законодавство** — це сукупність усіх нормативно-правових актів держави, передусім законів, які ухвалюють уповноважені правотворчі органи та які є формою закріплення й вираження правових норм, засобом надання їм об'єктивності, визначеності, загальнообов'язковості.

Як право змінюється з часом?

Цікаво, що право не є чимось статичним. Воно постійно розвивається, змінюється та адаптується до нових суспільних реалій. Наприклад, якщо кілька століть тому закони могли захищати лише привілейовані верстви, то сучасне право прагне захищати кожну людину, незалежно від її соціального статусу. Сучасний світ стикається з новими викликами: технологічний розвиток, зміни клімату, питання цифрових прав — усе це потребує нового підходу до формування правових норм. Тому право продовжує еволюціонувати, адаптуючись до нових умов і забезпечуючи захист прав і свобод людини.

Працюємо разом

Рольова гра «Законодавець». Кожен / кожна по чергову «приміряє» роль народного депутата, що розробляє новий закон екологічного спрямування. Завдання: пояснити, як цей закон впливатиме на суспільство, щоб «колеги-депутати» підтримали законодавчу ініціативу.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, що б сталося в суспільстві, якби не існувало жодних законів та правил. 2. Що таке соціальні норми? 3. Як право допомагає забезпечувати порядок у суспільстві? 4. Яку роль відіграє держава у формуванні та гарантуванні правових норм? 5. Наведіть приклад правового звичаю та поясніть його значення в сучасному суспільстві. 6. Що таке правові прецеденти і в яких країнах вони є важливим джерелом права? 7. Чим нормативно-правові акти відрізняються від інших джерел права?

9.2. Право і закон

Право та закон є важливими елементами, які забезпечують порядок і справедливість у суспільстві, але їхнє значення часто плутають. Давайте розглянемо, у чому різниця між ними.

Право — це сукупність загальнообов'язкових норм, що встановлюються або визнаються державою для регулювання суспільних відносин. Це система правил, яка визначає, як люди повинні взаємодіяти один з одним у різних життєвих ситуаціях. Воно включає права і обов'язки кожної людини, створюючи основу для мирного співіснування в суспільстві.

• **Закон** — це джерело права, конкретна форма вираження права.

Це офіційний документ, який ухвалюється владними органами і має юридичну силу. Закони регулюють різні сфери нашого життя: від сімейних відносин (Сімейний кодекс України) до економічних взаємин (Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії»). Якщо людина порушує закон, вона може бути притягнута до відповідальності (Кодекс України про адміністративні правопорушення та ін.).

ПРАВО — це сукупність загальнообов'язкових норм, що встановлюються або визнаються державою для регулювання суспільних відносин.

Це система правил, яка визначає, як люди повинні взаємодіяти один з одним у різних життєвих ситуаціях. Воно включає права і обов'язки кожної людини, створюючи основу для мирного співіснування в суспільстві.

ЗАКОН — це джерело права, конкретна форма вираження права.

Це офіційний документ, який ухвалюється владними органами і має юридичну силу. Закони регулюють різні сфери нашого життя: від сімейних відносин (Сімейний кодекс України) до економічних взаємин (Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії»). Якщо людина порушує закон, вона може бути притягнута до відповідальності (Кодекс України про адміністративні правопорушення та ін.).

Основним законом держави є **Конституція**, яка є основою для законодавчої і всієї правотворчої діяльності органів державної влади.

Закони також поділяють на:

конституційні закони

— які приймають для регулювання найважливіших питань суспільних відносин. Це можуть бути, крім конституції, закони, які вносять зміни і доповнення в текст конституції, та закони, необхідність видання яких передбачена в самій конституції. Наприклад, Закон України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпінмент)».

звичайні закони

— які приймають з інших питань державного життя. Наприклад, Закони України «Про основні засади молодіжної політики», «Про бджільництво», «Про медіа» тощо.

Закони також можуть бути *кодифіковані*, тобто такі, які системно охоплюють правові норми, що регулюють цілісну сферу однорідних суспільних відносин (називаються кодексами чи основами законодавства). Наприклад, майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини врегульовані Цивільним кодексом України. Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справління податків і зборів. «Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулюють суспільні відносини у цій сфері.

Отже, **право** — це загальне поняття, що охоплює всі норми та правила, а **закони** є конкретними документами, які створюються для регулювання суспільних відносин.

Працюємо разом

А. У парах чи групах ознайомтеся зі змістом статей 91, 92, 93, 94 Конституції України, скориставшись покликанням.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%82%D1%80#Text>

Дайте відповіді на запитання.

Б. Якому органу державної влади в Україні належить виключне право ухвалювати закони? Кому належить право законодавчої ініціативи? В. Яким є порядок підписання та оприлюднення законів? Коли закон набуває чинності? Г. Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів; скільки мінімально голосів має бути подано за законопроект, щоб закон було ухвалено? (Відповідь обчисліть, скориставшись Ст. 91 Конституції України)

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, якою є основна функція права в суспільстві. 2. У чому полягає різниця між правом і законом?

3. Яка роль законів у правовій системі? 4. Який документ є основним законом держави? 5. Назвіть приклади конституційних і звичайних законів. 6. Що таке кодифіковані закони? 6. Наведіть приклади кодексів в Україні.

9.3. Система права, основні галузі права

Право — це величезна система правових норм, яка врегульовує безліч різних аспектів життя суспільства. Оскільки це система, значить кожен елемент має своє визначене місце у цій структурі і всі елементи пов'язані взаємними зв'язками. Найменшим елементом в праві (як атом у будь-якій речовині) є **правова норма** — конкретне загальнообов'язкове правило поведінки.

• **Система права** — це внутрішня структура права, що об'єднує в єдине ціле всі правові норми певної держави шляхом об'єднання їх у відносно самостійні комплекси — галузі, підгалузі та інститути.

Система права передбачає розподіл правових норм за галузями, підгалузями, інститутами права. Кожна галузь охоплює правові норми, що урегульовують конкретну сферу відносин.

Основними галузями права є:

Конституційне право	це найважливіша галузь права, яка регулює основні принципи державного устрою, права та обов'язки громадян. Конституційне право встановлює базові правила, за якими функціонує держава.
Цивільне право	регулює майнові та немайнові відносини між громадянами і юридичними особами. Це право стосується таких питань, як власність, договори, спадщина, захист честі та гідності.
Кримінальне право	ця галузь права встановлює, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями, і визначає міри покарання за їх вчинення. Мета кримінального права — забезпечити безпеку громадян та покарати тих, хто порушує суспільні норми.
Адміністративне право	регулює взаємодію між державними органами та громадянами, а також визначає правила поведінки в суспільному просторі. Це право охоплює питання порушень громадського порядку та адміністративних штрафів.
Трудове право	охоплює норми, що регулюють трудові відносини, визначають права та обов'язки працівників і роботодавців, умови праці, оплати та охорони праці.

Ще є господарське право, сімейне право, цивільне процесуальне право, кримінальне процесуальне право, фінансове право, земельне право та ін. Ці галузі права є основою для регулювання суспільних відносин, забезпечуючи баланс між свободами громадян і правилами, що встановлюються для забезпечення загального порядку.

Інститути та підгалузі права є структурними елементами галузей права. Наприклад, у галузі «цивільне право» є підгалузь «спадкове право», у якій, у свою чергу, є інститут заповіту, а в ньому є окремі правові норми (правила поведінки), й зокрема така «Заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем».

Працюємо разом

А. Проаналізуйте в парах чи групах правову норму щодо складання заповіту, яку наведено в тексті. Які обов'язкові вимоги до складання заповіту визначені цією нормою?

Б. Класифікація норм права. Визначте, до якої галузі права належать норми, які регулюють наведені правові ситуації: 1) Відносини між роботодавцем і працівником стосовно виплати зарплати. 2) Оформлення спадщини після смерті родича. 3) Покарання за порушення громадського порядку. 4) Підписання договору купівлі-продажу між двома фізичними особами.

Міркуємо і діємо

1. Які елементи становлять систему права? 2. Перелічіть основні галузі права, згадані в тексті. 3. Яка основна функція правової норми? 4. Яку сферу відносин регулює конституційне право? 5. Яка мета кримінального права? 6. Які права та обов'язки регулює трудове право? 7. Чим підгалузь відрізняється від інституту права? Наведіть приклади.

9.4. Правовідносини

Ті відносини, що врегульовані правовими нормами, називають правовідносинами.

• **Правовідносини** — це специфічний вид відносин між особами або суб'єктами, що регулюються нормами права.

Вони виникають тоді, коли два або більше суб'єкти вступають у взаємодію, яка передбачає наявність прав і / чи обов'язків. Наприклад, коли ви купуєте товар у магазині, ви вступаєте у правовідносини: продавець має обов'язок передати вам товар, а ви — обов'язок оплатити його. Або ви вступаєте в лави громадського об'єднання, членство в якому теж породжує виникнення нових прав та обов'язків.

Правовідносини завжди складаються з таких основних елементів:

• **Суб'єкти** — це учасники правовідносин, які мають права та обов'язки. Наприклад, фізичні особи (громадяни), юридичні особи (компанії, організації), держава та особи її органів.

• **Об'єкти** — це те, з приводу чого виникають правовідносини. Наприклад, майно, послуги, інформація, поведінка.

• **Зміст** — це права і обов'язки учасників правовідносин. Наприклад, в договорі купівлі-продажу одна сторона має право отримати товар належної якості і обов'язок оплатити його вартість, а інша має право вимагати гроші за цей товар, але й обов'язок надати покупцю товар належної якості.

Виникають правовідносини за наявності двох умов:

- 1) наявності правової норми, що регулює цей вид відносин;
- 2) наявності обставини, що встановлює, змінює чи припиняє правові відносини, — юридичного факту.

• **Юридичні факти** — передбачені правовими нормами конкретні життєві обставини, з настанням яких виникають, змінюються і припиняються правовідносини.

Залежно від того, чи бажала особа, щоб правовідносини виникли, юридичні факти поділяють на:

Події те, що відбувається незалежно від волі учасників правовідносин (стихійне лихо, закінчення терміну, природна смерть тощо).	Бездіяльність стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Інколи теж може зумовити певні правовідносини (наприклад, залишення у небезпеці).
Дія те, що відбувається незалежно від волі учасників правовідносин (стихійне лихо, закінчення терміну, природна смерть тощо).	Станом юридичного характеру можуть бути сп'яніння, вагітність, громадянство тощо, за наявності яких можуть виникати певні правові відносини.

Працюємо разом

А. У парах чи групах наведіть власні приклади правовідносин, що виникають у вашому повсякденному житті (як-от: купівля товару, отримання медичних послуг). Опишіть суб'єкти, об'єкти та зміст цих правовідносин.

Б. Наведіть три приклади юридичних фактів, які є подіями, і три приклади, які є діями. Визначте, які з них можуть призвести до виникнення правовідносин, а які — до їх зміни чи припинення.

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, яка різниця між подією та дією в контексті юридичних фактів. 2. Які елементи складають правовідносини? 3. Хто може бути суб'єктом правовідносин? 4. Наведіть приклади об'єктів правовідносин. 5. Що таке бездіяльність і як вона може впливати на правовідносини? 6. Які життєві обставини можуть вважатися станом юридичного характеру?

9.5. Правова держава

Уявімо ідеальну державу, де кожен громадянин почуватися захищеним, де панує справедливість, а закони однаково діють для всіх — від президента до звичайного громадянина. Такою є **правова держава**. Не просто держава, а держава особливої якості, де оформлена ціла система цінностей, яка ґрунтується на справедливості, рівності та демократії, ставить права людини та верховенство закону на перше місце.

Що таке правова держава?

• **Правова держава** — це держава, у якій існує верховенство права. Це означає, що всі без винятку, включаючи державні органи та посадових осіб, підкоряються законам, а закони ці мають бути справедливими, рівними для всіх і захищати основні права громадян. Жодна особа або група людей не має бути вища за закон.

Основні принципи правової держави:

• **ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА** — права людини — понад усе. Усі громадяни мають рівні права і обов'язки, закріплені в законодавстві. Закони мають бути чіткими, зрозумілими і діяти на благо суспільства.

• **ГАРАНТІЯ ПРАВ І СВОБОД** — права і свободи людини є найвищою цінністю, і держава не лише їх визнає, а й захищає.

• **ВИСОКА ПРАВОВА КУЛЬТУРА** у всіх громадян — наявність у них юридичних знань, а також етичних і навичок їх використання у практичному житті.

• **РОЗПОДІЛ ВЛАДИ** — в правовій державі влада поділена на три незалежні гілки: законодавчу, виконавчу та судову, які врівноважують одна одну. Це гарантує, що жодна з гілок влади не зможе зосередити всю силу в своїх руках і зловживати нею.

• **НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ**: судді мають бути незалежними і неупередженими, ухвалювати рішення винятково на основі закону. Це забезпечує справедливе правосуддя і гарантує, що права людини будуть захищені.

• **ВЗАЄМНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ І ДЕРЖАВИ** — не тільки громадяни мають обов'язки щодо держави, але й держава має виконувати свої зобов'язання. Якщо держава порушує права громадян або не виконує свої зобов'язання, вона також має бути притягнута до відповідальності.

• **ПРОЗОРИСТЬ І ПІДЗВІТНІСТЬ ВЛАДИ** — громадяни мають право знати, як працює влада, як ухвалюються рішення, і мати можливість впливати на цей процес. Державні органи повинні бути підзвітні громадянському суспільству. Кожен громадянин і кожен державний орган несе відповідальність за свої дії. Якщо хтось порушує закон, він повинен бути притягнутий до відповідальності незалежно від свого статусу.

• **НЕУХИЛЬНЕ І ЗАГАЛЬНЕ ВИКОНАННЯ ЗАКОНІВ І ПІДЗАКОННИХ НОРМАТИВНИХ АКТІВ** всіма учасниками суспільного життя, насамперед державними органами. А для особи має забезпечуватися дотримання загальнодозволяльного принципу: «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом».

Правова держава не тільки регулює життя суспільства, але й забезпечує баланс між державою та громадянами. Закон в такій державі — це не інструмент контролю, а інструмент захисту прав кожної людини.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ:

Правова держава і демократія

Важливим фундаментом правової держави є демократія. Демократія — це система, де захищені принципи і цінності, про які йшлося в попередньому параграфі, де влада належить народу, а громадяни мають право обирати своїх представників і брати участь у вирішенні важливих питань.

Правова держава — це більше, ніж просто закони і норми. Це система, яка базується на справедливості, рівності та демократії. Вона забезпечує кожній людині право на гідне життя, захищає права і свободи, створює умови для розвитку суспільства. А основою цієї держави є демократія — той механізм, який дає народу реальну можливість контролювати владу і робити її підзвітною.

Правова держава — це не мрія, а реальність, яку ми можемо побудувати, дотримуючись принципів демократії, поваги до прав людини та верховенства права.

Працюємо разом

А. Обміркуйте в парах чи групах, що означає принцип «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом».

В. Створіть «Конституцію класу», у якій пропишіть основні права і обов'язки учнів, принципи взаємодії, підзвітність і розподіл відповідальності. Подумайте, які «закони» зроблять ваш клас справедливим і демократичним.

Міркуємо і діємо

1. Як забезпечується взаємна відповідальність між громадянином і державою? 2. Що означає верховенство права?

3. Які основні принципи правової держави? 4. Яку роль відіграє демократія в правовій державі? 5. Як гарантуються права і свободи людини в правовій державі? 6. Яка роль судової системи в правовій державі?

Для завершення теми:

1. Що таке право, закон, джерело права?
2. Яка роль Конституції в системі нормативно-правових актів держави?
3. Які аспекти включає поняття «правова держава»?
4. Наведіть приклади галузей права, юридичних фактів, правовідносин.
5. Порівняйте поняття «права» та «закони».

6. Напишіть есей на тему «Чому демократія є основою правової держави?». Розкрийте в ньому: а) зв'язок між демократією і правовою державою; б) як громадяни можуть впливати на владу; в) які цінності підтримує демократія.

§ 10. Права, свободи та законні інтереси людини як ціннісний вимір громадянського суспільства і правової держави

Основні поняття та ідеї теми:

- права людини • свободи • права дитини • законні інтереси
- ключові цінності прав людини • захист прав людини • воєнний стан
- Міжнародне гуманітарне право

- *Права, свободи та законні інтереси людини — це ключ до гідного і вільного життя кожного з нас у гармонії з навколишнім світом.*
- *Знання своїх прав робить нас сильнішими і допомагає будувати справедливе та рівноправне суспільство.*

10.1. Поняття про права, свободи та законні інтереси людини: основа гідного життя

Наше життя — це величезний лабіринт можливостей і викликів. Щоб не загубитися в ньому і досягти гармонії з собою і суспільством, нам потрібні правила гри, які не лише регулюють поведінку, але й захищають наші права, свободи та законні інтереси. Це не просто юридичні терміни — це основа для кожного / кожної з нас, щоб жити гідно, розвиватися і відчувати себе в безпеці.

Що таке права людини?

• **Права людини** — це ті базові можливості і гарантії, які має кожна людина від народження. Вони не залежать від нашої національності, віку, статі чи віросповідання. Це своєрідна «конституція» людського життя, що дає нам змогу бути вільними, захищеними та реалізовувати свій потенціал.

До прикладу, **право на життя** — це головне природне і невід'ємне право, без дотримання якого всі інші права не мають значення. Життя є таким благом людини, позбавлення якого є незворотнім та означає припинення існування особи. Всі інші права людини є такими, що конкретизують право на життя у всій його різноманітності, а без реалізації цього права будь-які інші права і свободи втрачають сенс.

Право на свободу слова дає можливість відкрито висловлювати свої думки, **право на участь в управлінні державними справами** — брати участь у прийнятті рішень, **право на правову допомогу та судовий захист** — почувати себе впевнено, **право на працю** — заробляти собі на життя тощо. Ці права є основоположними, вони забезпечують кожній людині однакові можливості для гідного життя.

Свободи людини: що це таке і як вони працюють?

• **Свободи** — це не просто права, а певні межі вільного вибору, які гарантує нам суспільство. Вони дають можливість діяти відповідно до своїх бажань і переконань, не завдаючи шкоди іншим. Свободи є важливою частиною прав людини, оскільки саме вони дозволяють кожній людині самостійно визначати свій шлях у житті.

Наприклад, свобода пересування дозволяє нам вибирати, де ми хочемо жити або подорожувати, а свобода віросповідання — обирати, у що вірити або не вірити. Ключовим аспектом свобод є баланс: вони існують настільки, наскільки не порушують свободи інших людей. Це гарантує, що наше суспільство буде гармонійним і справедливим.

Законні інтереси: захист того, що для нас важливо

• **Законні інтереси людини** — це ще одна важлива складова захисту в суспільстві. На відміну від прав і свобод, законні інтереси стосуються конкретних ситуацій і мають більш персональний характер. Вони виражають індивідуальні потреби людини і можуть захищатися законом навіть у випадках, коли конкретне право чи свобода не були порушені.

Наприклад, ваш інтерес може полягати в захисті вашого майна або в отриманні винагороди за чесну працю. Законні інтереси можуть стосуватися як матеріальних, так і нематеріальних благ, таких як репутація, безпека або моральний добробут.

Між правами, свободами та законними інтересами існує тісний зв'язок. Права людини формують основу для наших свобод, дозволяючи реалізовувати себе у світі без страху за свої дії та вибори. Свободи дають нам можливість використовувати свої права у повсякденному житті, а законні інтереси гарантують, що наші особисті потреби та інтереси також будуть захищені, навіть якщо вони не є прямими правами.

Уявімо це так: права людини — це наш основний набір інструментів, свободи — це наші можливості використовувати ці інструменти, а законні інтереси — це конкретні ситуації, коли ми хочемо, щоб наші інструменти працювали для досягнення конкретної мети.

Чому це важливо?

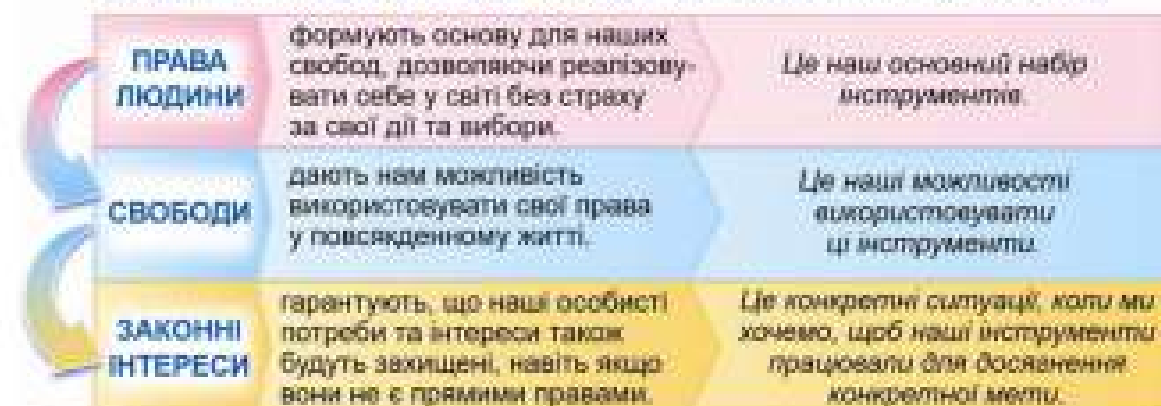
Права, свободи та законні інтереси — це фундамент, на якому будується справедливе і гуманне суспільство. Вони допомагають кожному з нас відчувати себе рівноправним членом суспільства, захищеним від несправедливості та порушень. Коли ми знаємо свої права і свободи, ми можемо активніше брати участь у житті країни,

вимагати захисту своїх інтересів і створювати умови для розвитку себе та суспільства в цілому.

Сучасний світ кидає нові виклики, і захист прав людини стає дедалі актуальнішим. Від екологічних катастроф до технологічних загроз — права людини є тим «щитком», який дозволяє нам не лише виживати, але й процвітати.

Як права, свободи та законні інтереси співвідносяться між собою?

Працюємо разом

А. Створіть у парах чи групах «Дерево прав людини». На кожній гілці залишіть основні права та свободи, а також законні інтереси.

Б. Проведіть дискусію на тему «Чи можна обмежувати свободи людини? Якщо так, то в яких випадках і чому?». Обговоріть, які виклики сучасного світу роблять захист прав людини актуальнішим.

Міркуємо і діємо

1. Яке право є головним і невід'ємним, без якого інші права втрачають сенс?

2. Наведіть приклади основних прав людини. 3. Що таке свободи людини і як вони співвідносяться з правами? 4. Яка ключова умова для існування свобод у суспільстві? 5. Наведіть приклад свободи і поясніть, як вона працює у повсякденному житті. 6. Чим законні інтереси людини відрізняються від прав і свобод? 7. Яку роль відіграють законні інтереси в житті людини?

10.2. Концепція прав людини: витоки, ключові цінності, еволюція

Ми хочемо жити у світі, у якому кожна людина, незалежно від її походження, має рівні можливості на гідне життя, без страху за свої свободи чи права. Це ідеал прав людини, яка, здається, настільки проста, але водночас настільки глибока, що за неї людство бореться вже тисячоліттями.

Витоки прав людини: звідки все почалося

Якщо зазирнемо в історію, то переконаємося, що ідеї прав людини не є винаходом сучасності. Ще в давніх цивілізаціях, таких як Месопотамія, Єгипет, Греція і Рим, закладали основи уявлень про

права та обов'язки людини. Розгляньмо, наприклад, знаменитий Кодекс Хаммурапі (XVIII століття до н.е.), де були записані закони, що регулювали суспільні відносини та захищали певні права людей. Звісно, поняття про права в ті часи ще мало обмежений характер. Ідеї про природні права людини почали набувати своєї сучасної форми в епоху Просвітництва в Європі у XVIII столітті. Філософи, такі як Джон Локк і Жан-Жак Руссо, стверджували, що кожна людина від природи наділена невід'ємними правами на життя, свободу і власність. Це стало основою для формування сучасних уявлень про права людини.

Ключові цінності прав людини: що лежить в основі?

В основі концепції прав людини лежать три ключові цінності, які можна назвати фундаментом сучасного суспільства: гідність, свобода, рівність. Ці цінності є основою для побудови справедливого суспільства, у якому кожен має рівні права і можливості для розвитку.

ГІДНІСТЬ	Кожна людина має право на повагу та захист своєї гідності. Це означає, що ніхто не має права ставитися до іншого несправедливо, принижувати чи знущатися його.
СВОБОДА	Свобода є однією з найвищих людських цінностей. Вона включає право на вільний вибір, думки, слова, переконання і дії. Свобода дає нам можливість жити так, як ми хочемо, якщо це не завдає шкоди іншим.
РІВНІСТЬ	Всі люди народжуються рівними у своїх правах і можливостях. Немає місця дискримінації за ознакою раси, статі, віросповідання чи національності.

Еволюція прав людини: шлях до сучасності

Ідеї прав людини пройшли довгий шлях перш ніж стати невід'ємною частиною сучасного міжнародного права. Одним із перших важливих документів, що закріпив права людини, був Білль про права у США (1791 рік), що гарантував свободу слова, віросповідання, зборів і захист від неправомірного втручання держави в приватне життя.

Однак справжнім проривом у становленні міжнародної концепції прав людини стала Загальна декларація прав людини (1948 рік), ухвалена після жакіть Другої світової війни. Цей документ закріпив основні права та свободи для всіх людей на планеті незалежно від національності, статі, релігії чи соціального статусу.

У сьогоденні відбувається утвердження таких важливих прав, як право на працю, охорону здоров'я, освіту та соціальне забезпечення. Сучасні виклики, такі як кліматичні зміни, технологічний прогрес і питання гендерної рівності, змушують людство переглядати права людини у світлі нових реалій.

У глобалізованому світі, де кордони розмиваються, а проблеми одного регіону впливають на весь світ, права людини є тим мостом, який об'єднує різні народи та культури. Вони нагадують нам про те, що кожна людина, незалежно від того, де вона живе і ким вона є, заслуговує на повагу та захист.

Класифікація прав людини: як розібратися у своїх правах

Права людини — це різноманіття можливостей і свобод, які гарантують кожній людині гідне життя. Вони є основою сучасного суспільства і закріплені як в міжнародних документах, так і в національних нормативно-правових актах. Щоб легше зрозуміти, які права існують і як вони працюють, їх поділяють на кілька категорій. Така класифікація допомагає побачити, що права захищають різні аспекти нашого життя.

ОСОБИСТІ (ГРОМАДЯНСЬКІ) ПРАВА

Ці права спрямовані на захист людської свободи і недоторканності. Наприклад, кожна людина має право на життя, свободу слова, віросповідання, свободу від тортур або незаконних арештів. Особисті права забезпечують можливість вільно висловлювати свої думки і переконання, обирати релігію та бути захищеним від насильства.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Ці права дозволяють людям брати участь у житті своєї держави. Політичні права включають право голосу на виборах, право обирати і бути обраним до органів влади, а також право на мирні зібрання і протести. Вони є важливим інструментом для контролю влади, щоб люди могли висловлювати свої інтереси і брати участь у прийнятті важливих рішень.

ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА

Економічні права пов'язані з роботою та матеріальним забезпеченням людини. Наприклад, кожен має право на працю, справедливую оплату праці, а також право створювати або вступати до профспілок. Ці права захищають людей від експлуатації, забезпечують гідні умови праці та можливість заробляти на життя.

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА

Соціальні права стосуються захисту добробуту людини. Це право на освіту, медичну допомогу, соціальне забезпечення. Соціальні права гарантують доступ до основних послуг, необхідних для комфортного і здорового життя.

КУЛЬТУРНІ ПРАВА

Ці права захищають культурну ідентичність і право кожної людини брати участь у культурному житті. Вони включають право на освіту рідною мовою, збереження традицій, право доступу до культурних надбань суспільства. Вони забезпечують можливість вільно розвивати свою культуру і насолоджуватися культурним багатством своєї нації.

ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА

Сучасні зміни у світі призвели до того, що все більше уваги приділяється екологічним правам. Вони включають право на безпечне навколишнє середовище, чисту воду і повітря. Екологічні права важливі для того, щоб захистити планету і створити умови для здорового життя нинішніх і майбутніх поколінь.

Працюємо разом

А. Створіть в парах чи групах плакат або інфографіку, яка ілюструє три ключові цінності прав людини — гідність, свободу і рівність. Зобразіть символічно, як ці цінності можуть бути реалізовані в сучасному житті.

Б. Зніміть короткий відеоролик на тему екологічних / культурних прав людини. Поясніть важливість цих прав і запропонуйте шляхи їх захисту у своїй громаді, Україні або на міжнародному рівні.

В. Створіть хроніку «Еволюція прав людини», починаючи від стародавніх цивілізацій до сучасності. Розподіліть між групами певні періоди для підготовки презентацій про важливі події в історії прав людини. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Міркуємо і діємо

1. Чому права людини важливі в сучасному демократичному суспільстві?

2. Поясніть, чому Загальна декларація прав людини 1948 року є значним кроком у розвитку прав людини. 3. Які сучасні виклики впливають на еволюцію прав людини?

4. Наведіть приклади прав людини і поясніть важливість кожного з названих вами прав для вас особисто, для однокласників / однокласниць.

10.3. Права дитини: що це таке і чому вони важливі

Кожна людина, незалежно від віку, має права. Однак для дітей, тобто осіб до 18 років, існують особливі права, які називають «правами дитини». Вони були закріплені в міжнародних документах, серед яких «Декларація прав дитини» (1959 р.), «Конвенція ООН про права дитини» (1989 р.), Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990 р.). Із Конвенцією ООН про права дитини можна ознайомитися на сайті Верховної Ради України: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

Основними правами кожної дитини є право на життя, ім'я, громадянство, право на освіту, охорону здоров'я, відпочинок і дозвілля. Також дуже важливими є права на захист від насильства, експлуатації, дискримінації та права на свободу думки і висловлювань. Права дитини важливі, тому що вони допомагають створити безпечне середовище для зростання і розвитку, де дитина може вчитися, гратися, спілкуватися і бути почутою.

Крім того, права дитини гарантують, що кожна дитина, незалежно від того, де вона живе, має доступ до базових потреб — їжі, одягу, житла і медичної допомоги. Наприклад, право на освіту забезпечує, щоб усі діти могли навчатися в школі, отримувати знання і готуватися до майбутнього. А право на захист від насильства означає, що жодна

дитина не повинна страждати від жорстокого поводження, і держава має докладати всіх зусиль, щоб такого не траплялося.

Важливо розуміти, що права дитини — це не лише про захист, але й про можливості. Діти мають право брати участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя, висловлювати свої думки і переконання. Наприклад, коли йдеться про умови в школі або в сім'ї, дитина може поділитися своєю думкою, і ця думка повинна бути врахована дорослими.

Водночас із правами кожна дитина має і обов'язки. Діти повинні поважати права інших людей, дотримуватися правил у школі, вдома та в громаді. Це допомагає створити гармонійне суспільство, де кожен відчуває себе безпечно і впевнено.

Працюємо разом

А. «Підготовка до інтерв'ю з правозахисниками». Підготуйте в парах чи групах по три запитання, які ви б поставили, щоб дізнатися більше про сучасні виклики захисту прав дітей у різних країнах? Обміркуйте спільно в класі, якими могли би бути відповіді на ці запитання.

Б. «Право на освіту». Уявіть, що вам запропонували створити власну школу, де всі права дітей будуть повністю дотримані. Як виглядатиме така школа? Як там будуть правила, навчальні програми, умови для відпочинку? Які вимоги щодо дисципліни?

Міркуємо і діємо

1. Обміркуйте в парах чи групах, чому права дитини включають не тільки захист, але й можливості для розвитку і висловлення думок.

2. Які основні права дитини зазначені в Конвенції ООН про права дитини? Наведіть приклади. 3. Як права дитини допомагають створити безпечне середовище для її зростання?

10.4. Охорона й захист людської гідності.

Рівність. Справедливість

Права людини не залежать від національності, віку, статі чи соціального статусу. Вони є універсальними стандартами, які мають захищатися завжди і всюди. Людська гідність — це той невидимий щит, що захищає наше самопочуття, нашу повагу до самих себе та відношення інших до нас. Вона є невід'ємною частиною прав людини. • **Гідність** полягає в тому, щоб кожна людина відчувала свою цінність, незалежно від походження, віросповідання чи можливостей.

Охорона людської гідності означає, що ніхто не має права принижувати, дискримінувати або ставитися до іншої людини несправедливо. Наприклад, якщо людину принижують через її зовнішність або національність, це є порушенням її гідності. У таких

випадках держава має втрутитися і забезпечити захист, а суспільство повинно реагувати на такі порушення. Кожен із нас може сприяти захисту людської гідності, проявляючи повагу один до одного. Важливо вчитися слухати та розуміти інших, відмовлятися від упереджень і підтримувати людей у важких ситуаціях.

• **Рівність** — це не просто слово, це принцип, що гарантує, що всі люди мають однакові права і можливості. Важливо розуміти: рівність не означає, що всі ми однакові. Ми різні, і в цьому наша сила. Рівність означає, що всі ми маємо рівні шанси реалізувати свої мрії та можливості, незалежно від наших індивідуальних відмінностей.

• **Справедливість** — це фундаментальне поняття, яке ми часто чуємо з дитинства. Воно означає, що кожна людина отримує те, що їй належить за законом і моральними принципами. Це рівновага між правами та обов'язками, між свободою та відповідальністю.

Справедливість також означає, що суспільство підтримує тих, хто потребує допомоги, і захищає найуразливіших. Якщо хтось порушує права іншої людини, справедливість повинна відновлювати баланс, щоб жертва відчула захист і підтримку.

Міркуємо і діємо

1. Чому важливо розуміти, що рівність не означає однаковість? 2. Які перешкоди можуть виникати на шляху до рівності та справедливості?

3. Що таке людська гідність і як її можна захистити? 4. Наведіть приклади з життя, де зустрічалися прояви несправедливості. 5. Чи завжди легко визначити, що таке справедливість у конкретній ситуації? Чому? 6. Ознайомтеся з інформацією про механізми захисту прав людини, скориставшись QR-кодом. 7. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до теми. <https://cutt.ly/xeAfpZwp>

Працюємо разом

«Дослідження». Проведіть опитування серед знайомих дорослих про те, як вони розуміють поняття гідність, справедливість і рівність. Складіть перелік запитань для опитування. Опрацюйте і обговоріть результати дослідження.

10.5. Права людини в умовах правового режиму воєнного стану

Що таке воєнний стан?

• **Воєнний стан** — це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Режим воєнного стану дозволяє державі вжити особливих заходів для захисту національної безпеки та громадського порядку. Воєнний стан вводиться Указом Президента України, який обов'язково затверджується Верховною Радою України. Під час воєнного стану можливе обмеження певних прав і свобод з метою забезпечення безпеки та стабільності. Зокрема, під час воєнного стану заборонено проводити всеукраїнські та місцеві референдуми, вибори всіх рівнів, вносити зміни до Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим, проводити страйки, масові зібрання, акції.

Права людини під час воєнного стану

Навіть в умовах воєнного стану права людини залишаються важливими і мають бути захищені. Законодавство визначає, які права можуть бути тимчасово обмежені і в яких випадках.

Основні права людини, які мають бути збережені під час воєнного стану:

ПРАВО НА ЖИТТЯ	ніхто не має права позбавити людину життя без законних підстав. В умовах конфлікту це право залишається основним і захищеним.
ПРАВО НА ЗАХИСТ ВІД ТОРТУР І ЖОРСТОКОГО ПОВЕДІННЯ	заборонено катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Ці принципи залишаються в силі навіть під час воєнного стану.
ПРАВО НА СВОБОДУ І ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАНІСТЬ	незважаючи на введення воєнного стану, жодна людина не може бути затримана або позбавлена свободи без законних підстав.
ПРАВО НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ	кожен має право на справедливий і відкритий судовий процес, може оскаржити незаконні дії або рішення.
ПРАВО НА ГУМАНІТАРНУ ДОПОМОГУ	під час конфліктів або надзвичайних ситуацій важливо забезпечити доступ до гуманітарної допомоги, медичних послуг та інших необхідних ресурсів.

Деякі права можуть бути тимчасово обмежені в умовах воєнного стану. Однак такі обмеження повинні відповідати певним критеріям: **необхідність і пропорційність, тимчасовість, законність**.

Під час воєнного стану важливо пам'ятати про необхідність захисту і забезпечення прав людини. Кожен має право на гідність і безпеку, навіть у найскладніші часи.

Як захистити свої права під час воєнного стану?

ЗВЕРТАЙТЕСЯ ДО ПРАВО-ЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	ОЗНАЙОМТЕСЯ З ПРАВОВИМИ НОРМАМИ	ОСКАРЖУЙТЕ ПОРУШЕННЯ
Існують організації, які спеціалізуються на захисті прав людини і можуть надати допомогу у випадках порушення прав.	Досліджуйте, які права і свободи гарантовані законом під час воєнного стану та як можна їх захистити.	У разі порушення ваших прав важливо звертатися до судових або адміністративних органів для відновлення справедливості.
Будьте обізнані: слідкуйте за новинами та офіційними повідомленнями про права людини в умовах воєнного стану.		

Працюємо разом

А. У парах чи групах дослідіть новини з різних країн, де діє або діяв воєнний стан. Підготуйте короткий огляд того, як воєнний стан вплинув на права громадян.

Б. Створіть інфографіку про права, які можуть бути обмежені під час воєнного стану, та поясніть, як такі обмеження повинні відповідати принципам законності, пропорційності та тимчасовості.

Міркуємо і діємо

1. Які права людини мають бути збережені навіть під час воєнного стану?
2. Які права можуть бути обмежені під час воєнного стану і які критерії таких обмежень?
3. Які наслідки можуть мати такі обмеження?

Перетин міжнародного гуманітарного права та прав людини

Міжнародне гуманітарне право і права людини взаємно доповнюють одне одного, мають спільну мету — захистити людську гідність та забезпечити основні права. Права людини покликані захищати всіх людей скрізь і завжди. Норми МГП діють лише в умовах збройних конфліктів. Їх ще називають «правом війни», правилами ведення воєнних дій. МГП регулює ведення воєнних дій сторонами конфлікту і надає захист особам, які потрапили до рук ворога. Норми МГП забороняють або обмежують застосування тих видів зброї, які завдають особливо важких страждань, або не дозволяють відрізнити військових (комбатантів) від цивільного населення; зобов'язують сторони конфлікту піклуватися про поранених і хворих, надавати захист медичному персоналові. Стосовно цивільного населення та цивільних осіб заборонені прямі напади, тероризування цивільного населення, напади невибіркового характеру, використання «живих щитів», напади на цивільне населення у відповідь на неправомірні дії іншої сторони конфлікту.

Працюємо разом

Обміркуйте в парах чи групах, які права людини найчастіше зазнають порушень в умовах війни, чому це стається і як можна цього уникнути.

Міркуємо і діємо

1. Що таке міжнародне гуманітарне право? 2. Що, на вашу думку, є основним викликом для дотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини в умовах сучасних конфліктів?
3. Обміркуйте в парах чи групах, як міжнародне гуманітарне право і права людини взаємодоповнюють одне одного. 4. Який принцип міжнародного гуманітарного права передбачає, що військові дії мають бути спрямовані лише проти бойових цілей?

Для завершення теми:

1. Які три ключові цінності лежать в основі концепції прав людини?
2. Що таке воєнний стан і в яких умовах він вводиться?
3. Які обов'язки має кожна дитина стосовно до своїх прав? Як ці обов'язки сприяють гармонійному суспільству?
4. Поясніть і наведіть приклади, як права, свободи та законні інтереси співвідносяться між собою.
5. Поясніть, які цінності, на вашу думку, є найважливішими для побудови справедливого суспільства.
6. Уявіть, що ви — представник / представниця міжнародної організації, яка займається захистом прав людини. Напишіть лист до уряду країни, де відбулися масові порушення прав людини. У листі поясніть, чому важливо дотримуватися міжнародних стандартів і яких кроків очікуєте від уряду.

10.6. Міжнародне гуманітарне право та права людини

Є правила, що охороняють людяність навіть у найтемніші часи конфліктів і війни. Це права людини, про які йшлося вище, та міжнародне гуманітарне право. Вони, хоч і з різних точок зору, спільно працюють над тим, щоб забезпечити гідність і захист кожної людини.

Міжнародне гуманітарне право: основи та мета

• **Міжнародне гуманітарне право (МГП)** — це система міжнародно-правових норм і принципів, які регулюють захист жертв збройного конфлікту, обмежують методи і засоби ведення війни, а також встановлюють відповідальність за порушення цих норм.

Мета МГП — захищати осіб, які не беруть участі в бойових діях, таких як цивільні особи, поранені військові та медичний персонал, зменшити страждання під час збройних конфліктів і забезпечити гуманні умови для всіх учасників війни. Основними в міжнародному гуманітарному праві є принципи гуманності, розрізнення та пропорційності.

ПРИНЦИП ГУМАННОСТІ:	ПРИНЦИП РОЗРІЗНЕННЯ:	ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ:
заборона застосування методів і засобів ведення війни, які спричиняють надмірні страждання чи шкоду. Це означає, що навіть у війні треба пам'ятати про людяність і дотримуватися певних правил.	військові операції мають бути спрямовані лише проти бойових цілей, а не проти цивільних осіб і цивільних об'єктів. Це — як правило гри, де гравці мають знати, кого можна атакувати, а кого — ні. Наприклад, якщо йде бій між солдатами, цивільні люди і їхні будинки повинні залишатися в безпеці.	шкода, яку завдають воєнні дії, повинна бути пропорційною до досягнення військових цілей. Це означає, що навіть якщо певна дія може допомогти виграти війну, вона не повинна завдавати надмірної шкоди.

Завдання для узагальнення знань
за темами розділу 3:
«МИСТЕЦТВО ЖИТИ В ДЕРЖАВІ»

- інститути громадянського суспільства;
- ознаки держави;
- ознаки правової держави;
- цінності демократії;
- форми державного правління, державного устрою та політичного режиму.

- прав людини;
- прав дитини;
- обов'язки громадянина;
- розподіл функцій влади;
- платформи та інструментів електронної демократії;
- правозахисних;
- гуманітарних правах;

- як громадяни можуть впливати на політичні і суспільні процеси;
- дотримання прав людини в умовах воєнного стану.

- поняття: • держава • право
- громадянське суспільство • закон
- громадянство • цінності демократії
- вибори • референдум • демократія участі
- електронне урядування • свобода асоціації
- джерела права • система права
- правосвідомості • правова держава
- права людини • права дитини • воєнний стан
- підність • рівність • справедливість
- міжнародне гуманітарне право
- ознаки громадянського суспільства;
- свої права та обов'язки як громадянина;
- принцип верховенства права;
- значимість прав людини для особи, групи людей / суспільства загалом;
- взаємозв'язок між правами / потребами та правом / законом;
- відношення між поколіннями прав людини.

- визначте і поясніть, що для вас означає бути відповідальним громадянином України;
- проаналізуйте і розіясніть сутність принципів та механізмів демократії, визначте її цінність;
- визначте способи обстоювання гідності людини в спільноті закладу освіти;
- узагальніть, у чому полягає необхідність захисту прав і гідності людини;
- запропонуйте правила чесної взаємодії між людьми в сім'ї та середовищі закладу освіти.

- ✦ есей «Що означає бути громадянином України?»;
- ✦ тези доповіді «Свобода асоціації — одне з основоположних прав людини».

- ❖ «Випадки захисту та порушення гідності людини в минулому та сучасності»;
- ❖ «Взаємозв'язок та взаємна відповідальність громадян і держави в розвитку правової культури та збереженні територіальної цілісності держави».

[In this section, you will find:](#)

Розділ IV **МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ**

§ 11. Ефективна комунікація

Основні поняття та ідеї теми:

- спілкування (комунікація) • вербальні засоби спілкування
- невербальні засоби спілкування • соціальні мережі • блогер
- інфлюенсер • свобода слова • обмеження свободи слова

Від умінь спілкуватися залежить багато аспектів людського життя, починаючи від забезпечення основних потреб для виживання і аж до успішної самореалізації особистості.

11.1. Живе спілкування. Вербальні і невербальні засоби спілкування. Вміти сказати і вміти почути

Живе спілкування. Вміти сказати і вміти почути

Спілкування є важливою духовною потребою особистості. (Згадайте «Піраміду Маслоу» (§ 4): потреба людини у спілкуванні стоїть на третьому місці після фізіологічних потреб і потреби безпеки).

Завдяки спілкуванню ми отримуємо знання про навколишній світ, засвоюємо суспільні, культурні та моральні цінності. Без спілкування в суспільстві неможливі процеси виховання, освіти, управління та обслуговування.

Спілкування називають також комунікацією (від латинського дієслова *communis*, що означає «ділитися» або «робити спільним»).

• **Комунікація** — це передача інформації: повідомлення передається від відправника до отримувача за допомогою певного середовища (звуку, письмових знаків, рухів тіла або електронних засобів).

Існує багато форм комунікації. Головними принципами розрізнення є: а) між ким вона відбувається; б) чи використовується мова в процесі комунікації.

За принципом «між ким відбувається комунікація» розрізняють внутрішньоособистісне, міжособистісне та масове спілкування.

Внутрішньоособистісне спілкування — це спілкування із самим собою. Іноді воно проявляється зовні, скажімо, у формі монологу або записів у щоденнику. Однак частіше воно відбувається внутрішньо, наприклад, коли людина думає про щось або мріє.

Міжособистісне спілкування здійснюється в безпосередніх контактах двох або більше людей і його ще називають безпосереднім спілкуванням.

Масове спілкування спрямоване не на конкретного індивіда, а на широкий загаль. Воно здійснюється за посередництвом засобів масової комунікації, тому його називають опосередкованим.

За принципом «чи використовується мова в процесі спілкування» розрізняють вербальну і невербальну комунікації.

• **Вербальна комунікація** (лат. *verbalis* — словесний) — це спілкування людей за допомогою мови.

Вербальне спілкування включає в себе не тільки усне мовлення, але й письмо та мову жестів, котрою користуються люди з порушенням слуху.

• **Невербальна комунікація** — спілкування за допомогою жестів, міміки, рухів тіла й деяких інших засобів, за винятком мовних.

Ми звикли вважати, що більшість інформації отримуємо завдяки мові, однак невербальна комунікація має не менше значення. Важливо не тільки що людина сказала, але й її інтонація, міміка, жести тощо. Невербальна комунікація певною мірою має місце майже в кожному комунікативному акті. Деякі вчені вважають, що лише 30-35 % соціального значення розмови передається за допомогою слів. Решта — за допомогою невербальних сигналів. Психолог Альберт Мейрабьян наголошує на вирішальній ролі невербальної комунікації при передачі почуттів і ставлень: на слова припадає 7%, інтонацію і ритм — 38%, а на 55% формування емоцій залежить від міміки та жестів співрозмовника.

ВНУТРІШНЬОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ

- спілкування із самим собою (монолог, записи в щоденнику, мрії, думки)

МІЖСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ

- здійснюється в безпосередніх контактах двох або більше людей (безпосереднє спілкування)

МАСОВЕ СПІЛКУВАННЯ

- спрямоване не на конкретного індивіда, а на широкий загаль
- здійснюється за посередництвом масової комунікації (опосередковано)

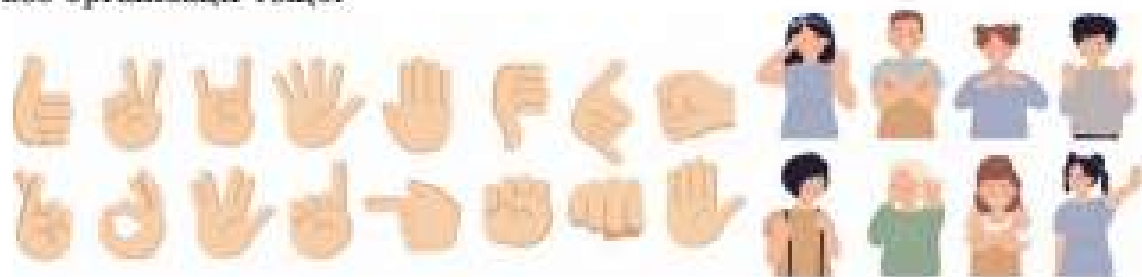
Які ж є різновиди невербальної комунікації?

1. • **«Мова тіла»** — жести і пози, які відіграють роль сигналів. Деякі сигнали подаються ненавмисно і несвідомо, як-от почервоніння чи пітливість, інші — свідомо, як-от рукоштовання або підняття великого пальця.

Невербальні сигнали можуть дуже суттєво доповнювати і навіть змінювати вербальні повідомлення. Наприклад, особа може на словах погодитися з твердженням, але мімікою (стиснуті губи, закочені очі та ін.) показати свою незгоду.

Мова тіла включає в себе багато форм: жести, пози, стилі ходьби, рух очей тощо. Наприклад, відкриті долоні промовця вказують на щирість його слів, а от долоні, повернуті донизу, означають закритість від співрозмовника. Руки, схрещені на грудях, т. зв. «поза Наполеона», свідчать про закритість людини. Її небажання спілкуватися відверто, вона ніби захищається, після чого можливий агресивний контраступ. Руки в боки — це жест господаря, особа ніби підкреслює, що саме вона володіє ситуацією тощо. Макіяж, одяг також красномовно розповідають про людину. Прикраси можуть говорити про належність людини до певної релігії, соціального стану або організації тощо.

2. • **«Парамова»** (пара — префікс у давньогрецькій мові, який означає поряд, повз) — невербальні звукові сигнали, які оформлюють мову — тональність, звук, темп, паузи, зітхання тощо. Так, у людей, що перебувають у стані депресії, інтонація одноманітна, а мова монотонна; у людини в стані крайнього хвилювання, під емоційним впливом голос у розмові тремтить, часто стає голоснішим, ніж зазвичай, доходить до крику і, як кажуть, зривається або рветься. Різні немовні звуки і комбінації звуків, такі як «екання» або глибоке зітхання, позначають щось на зразок психологічної втоми від негараздів і важкого життя. Зрештою, навіть мовчанням люди адатні висловити презирство, осуд, схвалення, повагу.

3. • **«Розміщення»**. Те, як ми використовуємо соціальний простір, також є повідомленням. У процесі комунікації завжди важливо враховувати дистанцію. Існує три зони наближення: 1 м 30 см — соціальна зона; 1 м — особистісна зона; 45 см — інтимна зона. Вхідження в чийсь особистий простір зазвичай свідчить про знайомство, а іноді й близькість. Соціальна дистанція між людьми надійно корелює з фізичною дистанцією, наприклад, лідер завжди перебуває в центрі або на підвищенні, а між ним та його оточенням існує незайнятий простір.

Невербальні атрибути наявні також у письмовому спілкуванні. Електронні листи, вебчати та соціальні медіа мають опції для зміни кольорів шрифту тексту, додавання смайликів, великих літер і зображень, щоб зафіксувати невербальні сигнали у словесному середовищі.

Вміти сказати і вміти почути

Здатність ефективно спілкуватися та обирати адекватну комунікативну поведінку називається • **комунікативною компетентністю**.

Від уміння спілкуватися залежить багато аспектів людського життя, починаючи від забезпечення основних потреб для виживання і аж до успішної самореалізації особистості. Завести надійних друзів, досягти успіхів у навчанні, знайти цікаву роботу, домогтися визнання неможливо без уміння ефективного спілкування.

Комунікативна компетентність містить три складові: бажання, знання і вміння.

Складові комунікативної компетентності

БАЖАННЯ «Я хочу спілкуватися»	ЗНАННЯ «Я знаю, як спілкуватися»	ВМІННЯ «Я вмію спілкуватися»
Передбачає наявність у людини потреб та мотивації, що спонукають до спілкування. Саме потреба у спілкуванні визначає її бажання вступати у контакти з оточуючими. Мотивація може бути різною — діловим, особистим, ситуативним, коли ми спілкуємося задля демонстрування поваги до іншого або для обміну інформацією — але без такого бажання спілкування неможливе.	Враховує наскільки добре індивід знає норми і правила ефективного спілкування (чітко висловлювати свою думку, вміти слухати і чути співрозмовника, розуміти невербальні сигнали, запам'ятовувати і критично аналізувати інформацію тощо). Ці знання формуються в процесі навчання та під час взаємодії з іншими людьми. Важливо також знати і правильно оцінювати існуючі бар'єри для ефективного спілкування. Ними можуть бути: погане знання мови і невербальних сигналів, вкладання іншого змісту, негативні емоції, стереотипи, різний рівень освіти і різний життєвий досвід та ін.	Включає вміння чітко адресувати повідомлення, привертати до себе увагу співрозмовника своєю думкою, вміння слухати й сприймати його точку зору, вміння критично ставитися до власної думки, дія, виконання, вміння емоційно співпереживати, підтримувати зоровий контакт зі співрозмовником, використовувати правильні невербальні сигнали та багато інших комунікативних умінь.

Працюємо разом

Рольова гра «Інтерв'ю». У парах розподіліть ролі. Хтось ставить запитання, хтось відповідає. Завдання: звернути увагу на вербальні та невербальні сигнали (жести, міміку, інтонацію), а потім обговорити, як вони вплинули на комунікацію.

Рольова гра «Міміка та жести в спілкуванні». У командах по черзі покажіть певні емоції (радість, здивування, смуток та інші) без слів, використовуючи лише міміку і жести. Інші учасники команди повинні вгадати, яку емоцію було задумано передати, і пояснити, які невербальні сигнали допомогли зрозуміти емоцію.

Міркуємо і діємо

1. Що таке комунікація і яке її основне призначення? 2. Які складові комунікативної компетентності? 3. Назвіть форми і види комунікації.
4. Поясніть різницю між вербальною та невербальною комунікацією. Наведіть власні приклади.

11.2. Спілкування онлайн

У наш час люди проводять все більше часу у віртуальному середовищі: отримують інформацію, працюють, займаються творчістю, розважаються і, звичайно, спілкуються. Саме тому потрібно знати основні принципи і правила мережевого спілкування.

ПРАВИЛА ОНЛАЙН СПІЛКУВАННЯ

<p>Ви повинні розуміти, що людина з якою ви спілкуєтеся, є справжньою. Це жива особистість із власними почуттями, інтересами та поглядами на релігію, спорт, політику тощо. Будьте ввічливими і не ображайте нікого. Поводьтеся так, ніби спілкуєтеся з людиною в реальному житті.</p>	<p>Спочатку думайте, а потім пишіть. Пам'ятайте, що написане вами можуть прочитати всі, в тому числі ваші батьки, вчителі, друзі, нинішні і навіть майбутні знайомі, адже інтернет нічого не забуває, небажані записи неможливо видалити. Тому запитайте себе: «Чи захочу я прочитати через кілька років те, що напишу зараз?»</p>
<p>Пишіть ввічливо та використовуйте правильну граматику. Особливо якщо ви спілкуєтеся з незнайомими або малознайомими людьми.</p>	<p>Зверніть увагу на конфіденційність. Соціальні мережі процвітають завдяки особистим коментарям. Іноді ваші публічні коментарі можуть поставити кореспондента в незручне становище. Подумайте, чи не краще надіслати ваш коментар як конфіденційне повідомлення.</p>
<p>Не пишіть великими літерами. Напис великими літерами означає, що ви підвищуєте голос. Щоб показати смисловий наголос певного слова, краще використовувати шрифтові виділення. Якщо ви будете писати всі слова великими літерами — вас можуть заблокувати.</p>	<p>Вибачайте за помилки своїх кореспондентів. Ставтеся з розумінням до чужих помилок так само, як очікуєте, що інші розумітимуть ваші.</p>

В інтернет-спілкуванні є певні переваги порівняно зі звичайними способами особистого спілкування. Чи не найголовнішою з них є ліквідація перешкод. Йдеться як про фізичні перешкоди (в інтернеті ми можемо спілкуватися з людьми, які перебувають у будь-якій точці земної кулі), так і про соціальні (у результаті анонімності втрачає значення ціла низка бар'єрів живого спілкування, наприклад, стать, вік, соціальний статус, зовнішність і т. ін.).

Особливості онлайн спілкування

Анонімність. Спілкуючись в інтернеті, люди мають можливість залишатися анонімними та непомітними, а тому відчують себе вільними від потенційних наслідків. Через це вони іноді поведуться так, як не дозволили б собі в реальному житті. Прояви такого ефекту можуть мати як позитивний, так і негативний бік. Позитивний полягає в тому, що анонімність надає можливість виразити себе особам, які не мають змоги повноцінно спілкуватися в реальному світі, наприклад інтровертам, сором'язливим людям, тим, хто

страждає від соціальних фобій, або особам із заїканням чи порушенням слуху. Негативний бік анонімності в інтернеті називається токсичним розгальмуванням. Йдеться про антисоціальну поведінку яка існує в різних формах, таких, наприклад, як: ненормативна лексика, лайка і навіть погрози та кібербулінг.

Асинхронність. Асинхронність спілкування означає, що воно не відбувається в режимі реального часу і для отримання відповіді на повідомлення може знадобитися деякий час. Асинхронна комунікація може стати на заваді онлайн-комунікації, оскільки можна, надіславши повідомлення, не отримати відповіді негайно й вийти з діалогу. З іншого боку, це дає час, щоб надати обдуманішу відповідь. Можна навіть неодноразово виправити свою думку, доводячи до досконалості, або видалити і переписати наново, правильніше або точніше.

Дефіцит емпатії. • Дефіцит емпатії — це зниження здатності ідентифікувати себе з емоціями інших. Він виникає через відсутність невербального зворотного зв'язку. Опосередковане спілкування не дає зрозуміти, яким тоном і виразом обличчя супроводжується повідомлення. Це ускладнює співпереживання іншим. В рубриці про невербальну комунікацію ми вже згадували, що для подолання цієї проблеми в спілкуванні онлайн існують такі атрибути як різні шрифти, позначення на зразок двокрапки з дужкою, що означає усміхнене обличчя, аббревіатури «LOL» (розшифровується як «голосно сміятися»), емодзі та ін.

БЕЗПЕКА В ІНТЕРНЕТІ

Ніколи не повідомляйте свою особисту інформацію, особливо фінансову, та адресу іншим користувачам. Краще не використовуйте справжнє ім'я для створення профілю на неперевіраних сайтах.

Перевірте свої приватні світлина. Багато користувачів недбало викладають в інтернет світлина. Добре подумайте, чи хочете ви знаходити їх в інтернеті через кілька років, коли у вашому житті чимало може змінитися. Використовуючи особисті зображення, захищайте конфіденційність інших людей, запитуючи їхнього дозволу перед публікацією.

Уникайте інтернет-тролів. Тролі — це люди, які спеціально пишуть образливі речі. Вони намагаються роздратувати учасників чату, словесно атакуючи їх, всміхаючись і набридаючи. Якщо ви помітили тролів, не ведіться на його китроші. Просто ігноруйте.

Пам'ятайте, що ваші розмови у будь-якому чаті чи будь-якій програмі архівуються. Вони пов'язані з вашою IP адресою і за потреби можуть бути запитані правоохоронними органами за наявності відповідного рішення суду.

Ніколи не зустрічайтеся з людиною, з якою познайомилися в інтернеті, один на один, без сторонніх людей. Якщо ви призначили зустріч зі знайомцем з інтернету, обов'язково візьміть із собою подругу чи друга й домовтеся про зустріч у публічному місці, вдень, обов'язково повідомивши своїх друзів або родичам, куди ви йдете і з ким.

Блогери, інфлюенсери, лідери думок та їхня відповідальність

Інформаційне століття породило безліч нових професій. Частина з них пов'язана із поширенням інформації і впливом на громадську думку.

Блогер / блогерка — це особа, яка регулярно пише та публікує аміст у блозі (сторінці в соціальних мережах або особистому вебсайті) про те, що з нею відбувається, висловлює свої думки з приводу різних тем, таких як мода, подорожі, їжа, технології, фінанси, спосіб життя, здоров'я, політика тощо. Блогери використовують різні формати, такі як текст, зображення, відео та аудіо. Діяльність блогера дещо нагадує роботу журналіста, але є суттєва різниця: журналіст повинен дотримуватися професійних стандартів та опиратися передусім на факти, блогер же на перше місце ставить особисті погляди.

З розвитком соціальних медіа та цифрових технологій ведення блогів стає дедалі доступнішим, дозволяючи будь-кому, незалежно від досвіду та віку, створювати та публікувати власний аміст. Однак лише деяким вдається виробити унікальний стиль, суголошений з думками й переживаннями їхніх читачів. Тоді блогери набувають тисячі підписників, які з довірою і прихильністю ставляться до їхніх висловлювань. Таких блогерів називають інфлюенсерами.

Інфлюенсер (від англійського *influence* — вплив) — людина, думка якої має значення для певної аудиторії.

Блогери впливають на громадську думку та поведінку, тому повинні пам'ятати про свою відповідальність перед аудиторією.

- Блогер / блогерка у своїй діяльності має опиратися на норми, принципи і цінності моралі, не принижувати честь і гідність інших людей та не підбурювати до деструктивних дій.
- Він / вона повинен / повинна оперувати тільки достовірними даними, перевіряти інформацію, уникати чуток і доміслів.
- Не варто коментувати чи «аналізувати» інформацію з галузі, де автор / авторка не має фахових знань.
- Блогер / блогерка має виражати свою власну точку зору, а не створювати контент на замовлення.
- Блогерам також слід знати, що розповсюдження незаконного контенту (заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу України, порушення територіальної єдності, розпалювання війни, пропаганда тероризму, порнографія та ін.) тягне за собою кримінальну відповідальність.

Працюємо разом

«Аналіз інтернет-повідомлень». Оберіть реальний приклад інтернет-спілкування (коментарі, пости) і визначте, які принципи та правила онлайн-комунікації були дотримані або порушені.

Створіть блогпост. Напишіть невеликий пост або коментар на тему, яка вас цікавить, дотримуючись правил онлайн-спілкування, звертаючи увагу на грамотність, ввічливість і конфіденційність.

Міркуємо і діємо

1. Як можна захистити особисту інформацію під час онлайн-спілкування?
2. Хто такі блогери й інфлюенсери і чому вони повинні нести відповідальність за свої дії в інтернеті?
3. Які фізичні та соціальні перешкоди допас онлайн-спілкування?
4. Що таке анонімність в інтернет-спілкуванні? Назвіть її позитивні та негативні сторони.
5. Що таке асинхронність в онлайн-спілкуванні? Які її плюси та мінуси?
6. Чому дефіцит емпатії може бути проблемою в онлайн-спілкуванні?

11.3. Свобода слова і відповідальність

• **Свобода слова** — це право людини висловлювати свої погляди в усній і письмовій формах, зокрема через засоби масової інформації.

Це одна з найважливіших громадянських свобод. Вона включає в себе право громадян на критику влади, обговорення громадських питань, публікацію новин і інформації, а також вільний доступ до різних джерел інформації.

Свободу слова називають фундаментом демократичного суспільства. Адже демократія — це врядування народу. Щоб така система працювала, виборці мають бути добре поінформованими, отож не повинно бути обмежень для вільного потоку інформації та ідей. Крім того, завдяки свободі слова люди можуть вирішувати суспільні проблеми, обговорюючи їх відкрито, без використання силових методів. Томас Джефферсон, один із батьків-засновників США, сказав: «Наша свобода залежить від свободи преси. Якщо її обмежити, вона буде втрачена».

Однак, важливо відзначити, що свобода слова не є абсолютною, інколи вона може бути обмежена. Відповідно до норм міжнародного права, **обмеження на свободу слова** мають відповідати трьом умовам: а) вони мають строго узгоджуватись з законом, б) мати на меті благо людини й суспільства, в) повинні бути необхідними й адекватними для досягнення цієї мети. Закони, які вводять обмеження, повинні бути недовозначними і не давати можливості для різних тлумачень.

Свобода слова може бути обмежена, якщо йдеться про захист репутації, гідності особи, загрози національній безпеці, мову

ненависті, порнографію, расизм й інші форми дискримінації та насильства. Будь-яке обмеження свободи слова повинно бути обґрунтованим та відповідати законодавству.

Обмеження свободи слова може відбуватися також через суспільний осуд.

Водночас слід пам'ятати, що свобода слова не звільняє людей від відповідальності за їхні слова та вчинки. Якщо висловлювання чи дії ведуть до порушення прав та свобод інших людей, то відповідні закони мають бути застосовані для забезпечення справедливості та захисту прав належних сторін. Особливістю нашого часу є те, що до свободи слова додалася свобода поширення висловлювання. Сьогодні кожен, хто має доступ до інтернету, може поширювати інформацію для невизначено великого кола читачів. Через це дуже виростає значення медіаосвіти.

У період російсько-української війни агресор використовує інформацію як зброю, тому інформація автоматично стає складовою війни. Необхідно знайти баланс між свободою слова та захистом від дезінформації. Держава створює ефективні механізми захисту від дезінформації та пропаганди, а також виявлення та припинення інформаційних атак. Але не менш важливо підвищувати рівень медіа грамотності громадян та розвивати у них критичне мислення.

Працюємо разом

- А. Обміркуйте в парах чи групах, як в умовах війни інформація може використовуватися як зброя.
- Б. Дослідження прикладів обмеження свободи слова. Знайдіть у новинах або історичних джерелах приклади, коли свобода слова була обмежена. Обговоріть, чи ці обмеження були виправданими.

Міркуємо і діємо

1. Що таке свобода слова і чому вона є важливою? 2. Як свобода слова сприяє функціонуванню демократичного суспільства?
3. Чи є свобода слова абсолютною? Поясніть свою відповідь.
4. Назвіть три умови, за якими може бути обмежена свобода слова.
5. Які легітимні причини обмеження свободи слова згадуються в тексті? 6. Чому обмеження свободи слова не повинні використовуватися для цензури політичних думок?

Для завершення теми:

1. Що таке анонімність в інтернет-спілкуванні? Назвіть її позитивні та негативні сторони.
2. Назвіть правила, яких слід дотримуватися під час спілкування в мережі.
3. Як невербальні сигнали можуть вплинути на вербальне спілкування?
4. Зобразіть у схемі різні види комунікації та доповніть прикладами.
5. Поясніть, як критичне мислення може допомогти уникати дезінформації.
6. «Аналіз публічних висловлювань». Виберіть кілька публічних висловлювань відомих людей. Проаналізуйте їх з погляду відповідальності за слова: чи могли б ці висловлювання порушувати права інших або спричинити негативні наслідки?

§ 12. Формування громадської думки

Основні поняття та ідеї теми:

- громадська думка • масмедіа • маніпуляції • пропаганда
- медіаграмотність • інформаційна безпека

• Громадська думка як атмосферний тиск — тисне на тебе навіть якщо ти не задумуєшся про його існування.

12.1. Що таке громадська думка

Ви, звичайно, чули про соціологічні опитування. Їх замовники (*подумайте, хто виступає замовником соціологічних опитувань*) намагаються з'ясувати, як налаштована громадська думка стосовно певних важливих проблем (*наведіть приклади таких проблем*).

Як ви думаєте, чому важливо знати, як налаштована громадська думка?

Упродовж більшості частини людської історії громадська думка відігравала незначну роль, оскільки важливі проблеми обговорювалися тільки всередині еліти, яка не цікавилася думкою пересічних членів суспільства. Скажімо, князю Володимиру не спало на думку поцікавитися, що думають піддані з приводу його рішення зробити християнство державною релігією.

Однак у сучасному суспільстві жодне важливе рішення неможливе без підтримки громадської думки. Це обумовлено кількома чинниками. По-перше, джерелом влади вважається народ, відтак владоможці мусять заручатися підтримкою більшості. По-друге, громадськість може впливати на владу через вибори, референдуми, демонстрації, акти громадянської непокорності тощо. По-третє, завдяки розвитку засобів масової комунікації зростає поінформованість суспільства.

• **Громадська думка** — це сукупність поглядів представників соціальної спільноти щодо проблем, які зачіпають інтереси цієї соціальної групи.

Давайте поміркуємо над цим визначенням, розібравши його на складові частини.

1. Термін «громадська думка» вказує, що йдеться саме про думку, тобто судження, а не знання, бо вона не є обґрунтована науково. В її змісті завжди є деяка частка невпевненості, дискусійності, вона допускає розбіжності в поглядах і точках зору. Саме тому

громадська думка найчастіше стосується питань, пов'язаних з політикою, економікою, правом, мораллю або мистецтвом, де найбільше суперечливого і такого, що зачіпає інтереси людей.

2. Носієм громадської думки є представники соціальних спільнот (груп). Соціальну спільноту об'єднує спільність інтересів. Виділяють спільноти різного типу: територіальні (буковинці, полтавчани), демографічні (жінки, молодь), професійні (вчителі, трактористи), релігійні (православні, католики), етнічнонаціональні (гагаузи, бойки), державні (греки, поляки) та ін. А за чисельністю вони можуть об'єднувати від населення всієї планети або окремої держави і аж до окремих спільнот якогось міста чи села.

3. Громадська думка формується лише щодо проблем, які зачіпають інтереси певної соціальної спільноти, тобто щодо подій або явищ соціального життя, які тісно пов'язані з її інтересами і мають високий ступінь актуальності. Наприклад, можемо говорити про наявність громадської думки з приводу довіри певному політикові, скасування оплати за проїзд або стосовно якості води у міському водогоні, але не з приводу того, якою є хімічна формула води чи якихось положень філософії Г. Сковороди.

Працюємо разом

Обміркуйте в парах чи групах і наведіть приклади, як плюралізм думок (наявність різних позицій, поглядів) може заохотити членів суспільства пристосуватися до своїх розбіжностей та погодитися, що однією з найважливіших цінностей є взаємна повага, розуміння і толерантність.

Міркуємо і діємо

1. Що таке громадська думка, які проблеми вона може зачіпати?
2. Хто є носієм громадської думки? 3. Які типи соціальних спільнот можна виділити?
4. Як громадськість може впливати на владу? 5. Чому громадська думка не є науково обґрунтованою?

12.2. Роль масмедіа в процесі формування громадської думки

Як ми вже з'ясували, носієм громадської думки є представники соціальних спільнот (груп). Визначаючи тему «Суспільство» (параграф 3), ми з'ясували, що необхідною умовою утворення групи є та, що її учасники мають взаємодіяти один з одним. Звідси випливає, що спільнота (група) може існувати лише поки можлива реальна передача інформації. Упродовж тисячоліть люди передавали інформацію тільки безпосередньо — з уст в уста. Коло спілкування становило відносно замкнуту спільноту людей, які проживають на

компактній, досить чітко окресленій території. Ситуація змінилася з появою писемності, у бронзову добу, тоді виникли великі спільноти, як-от: єгипетська, вавилонська та ін. держави. Їх жителів об'єднували спільні цінності й норми, котрі вони встановлювали та підтримували в процесі опосередкованого спілкування завдяки писемності. Наступними етапами в ефективній передачі інформації стали: поширення книгодрукування (сер. XV ст.); винайдення телеграфу, телефону, радіо й телебачення (кінець XIX — поч. XX ст.); поява персональних комп'ютерів та інтернету.

Друковані та електронні засоби, які дають змогу швидко інформувати велику кількість людей, передаючи значні обсяги інформації, називають масмедіа. Це слово складається з двох латинських коренів: *маса* — велика кількість людей, та *медіум* — посередник. Отже, масмедіа буквально означає «посередник між великою кількістю людей».

• **Масмедіа або просто медіа** — засоби передавання, зберігання та відтворення інформації.

У демократичному суспільстві медіа є найголовнішим каналом висловлення громадської думки.

Як уже зазначалось, громадська думка може формуватися лише стосовно тих явищ і фактів соціального життя, які є інформаційно доступними спільноті. Це означає, що масмедіа, забезпечуючи інформування громадськості, відіграють вирішальну роль у процесі формування громадської думки. Вони привертають увагу до певних подій, надають трибуну для обміну думками і доводять громадську думку до відома соціальних інститутів. Що вищою є інформованість громадськості, то компетентнішою є громадська думка. Формування громадської думки і її висловлення — дві взаємопов'язані сторони в діяльності масмедіа.

Характер отримуваної інформації виявляє вирішальний вплив на зміст і поширення громадської думки. Якою ж буде інформація — не в останню чергу залежить від масмедіа. Тому сучасні медіа є не лише засобом висловлення громадської думки, але й одним із найголовніших інструментів маніпулювання громадською думкою.

Працюємо разом

Створення новинного сюжету. У групах створіть новинний сюжет для сайту, радіо, телебачення (на вибір) про будь-яку актуальну подію. Обговоріть, як можна вплинути на аудиторію, використовуючи певні елементи сюжету (тональність, слова, акценти).

Міркуємо і діємо

1. Що таке масмедіа? 2. Які історичні винаходи сприяли розвитку масмедіа?
3. Як масмедіа впливають на формування громадської думки в демократичному суспільстві? 4. Чому компетентність громадської думки залежить від рівня інформованості громадськості? 5. Як масмедіа можуть маніпулювати громадською думкою? Наведіть приклади.

12.3. Маніпуляції і пропаганда в медіапросторі

Термін «маніпуляція» походить від латинських коренів *маніа* — рука і *реле* — наповнювати. В сучасних європейських мовах воно означає «прибрати до рук» іншого, перетворивши його на слухача знаряддя, маріонетку.

• **Маніпулювання** — це приховане програмування думок, намірів, почуттів, ставлень, установок поведінки.

В основі маніпулювання завжди лежать корисливі інтереси, а воно ґрунтується на брехні й обмані, однак маніпуляція відрізняється від звичайного обману. Характерними рисами маніпулювання є такі:

1. Маніпулятор усвідомлює свої цілі і засоби, якими збирається їх досягти.
2. Маніпулятор приховує свої цілі та засоби.
3. Внаслідок маніпуляції адресат (той, ким маніпулюють), має прийняти на себе відповідальність за те, що відбувається.

Останній пункт вказує, чим саме маніпуляція відрізняється від звичайного обману: маніпулятор не просто спонукає людину робити

те, чого він (маніпулятор) бажає, він змушує її хотіти це зробити. Маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян із вільного свідомого рішення у формальний акт, заздалегідь запрограмований спеціалістами з формування громадської думки.

Що таке пропаганда?

Пропаганда подібна до маніпуляції, вона використовує такі самі технології, але, на відміну від маніпуляцій, пропаганда — це масштабніший і триваліший процес.

Якщо до маніпуляцій можуть вдаватися порівняно невеликі групи, організації чи окремі люди, то пропагандистська діяльність вимагає ресурсів, які під силу лише державам або дуже потужним корпораціям.

Термін «пропаганда» походить від латинського *propagare* — поширювати, *propaganda* — те, що має бути поширене.

Пропаганда перетворилася на ефективний засіб впливу на маси з розквітом засобів масової інформації на початку ХХ ст. Вже під час Першої світової війни пропаганду стали трактувати як психологічну зброю, яка, з одного боку, — згуртовує власне населення, а з іншого — забезпечує створення атмосфери страху і невіри в рядах ворога. Пізніше пропаганду активно застосовували тоталітарні режими. У міру того як вчені почали вивчати тему докладніше, стало зрозуміло, що пропаганда притаманна не лише тоталітарним режимам, а всім без винятку країнам. Відтак цим терміном стали позначати *будь-який широкомасштабний вплив на громадську думку в такий спосіб, щоб у адресатів складалося враження, буцімто вони самостійно сприйняли нав'язані їм ідеї та судження як свої власні*.

Що ми можемо зробити для нейтралізації пропаганди?

Пропаганда, з якою ми постійно стикаємося, є дуже складною і має незліченну кількість форм, які часто змінюються, враховуючи конкретні ситуації, нові технології та наші спроби протидіяти їм. Тому першим правилом захисту від пропаганди є відмова від думки, що жертвою пропаганди може стати хто завгодно, тільки не ви. Пам'ятайте, що всі без винятку люди є вразливими для пропаганди, і поведіться відповідно. Серед інших правил захисту від пропаганди найважливішими є такі:

- Досліджуйте мотивацію та надійність джерела інформації. Запитуйте себе: «Чому ця людина (це джерело) повідомляє мені дану інформацію?», «Яку користь матиме джерело інформації від її поширення?»

- Рационально продумуйте будь-яку пропозицію чи проблему. Запитайте: «У чому суть проблеми? Які аргументи на її підтримку висуває захисник цієї точки зору?», «Які аргументи пропонують її опоненти?», «Наскільки переконливі ці аргументи?»
- Постарайтеся розібратися з усім діапазоном можливих варіантів, перш ніж схилитися до якогось одного. Вибір одного з двох, ситуація «або — або» є найпоширенішою маніпулятивною технологією. Насправді варіантів завжди більше, тому запитайте себе: «Чому мені подають саме ці варіанти вибору?», «Чи є інші варіанти?», «Що сталося б, якби я вибрав не те, що мені рекомендують?»
- «Не стежте за губами, стежте за руками». Інакше кажучи, ґрунтуйте свою оцінку не на тому, що людина каже («Я — за чисте довкілля» «Я — за мир» «Я — проти злочинності»), а на тому, що вона насправді робить (проаналізуйте, як ця людина захистила навколишнє середовище, як вона боролася за мир або запобігла зростанню злочинності)
- Завжди запитуйте себе: «Яка аргументація іншої сторони?», «Що потрібно, щоб довести, що я (чи хтось інший) неправий?». Це допоможе уникнути вибору певної позиції лише тому, що вона вам подобається або сформульована у привабливому стилі.
- Уникайте ситуації, у якій ви залежите від єдиного джерела інформації. Однією з ознак інтенсивної пропаганди (особливо яскраво виявляється в тоталітарних куптах і в тоталітарних режимах) — централізовані комунікації з єдиною точкою зору.
- Думайте про новини як про новини і постарайтеся відокремити їх у власній свідомості від розваги. Не вимагайте від засобів масової комунікації, щоб вони перетворювали кожен подію на цікаве видовище з єдиною метою забезпечення рейтингів, вітайте самі по собі важливі змістовні новини.

Працюємо разом

Стратегічний вибір. Змодельуйте з допомогою вчителя / вчительки ситуацію, де потрібно ухвалити рішення на основі обмеженої інформації.

Обговоріть у групах, як маніпуляція могла вплинути на ваш вибір і які інші варіанти були б можливими.

Міркуємо і діємо

1. Що таке маніпуляція і які її основні риси відрізняють її від звичайного обману?

2. Як маніпулятор змушує людину приймати певні рішення як свої власні? 3. Які технології використовує пропаганда для впливу на маси? 4. Яким чином масмедіа можуть використовувати маніпуляцію для досягнення своїх цілей?

12.4. Медіаграмотність. Інформаційна безпека

• **Медіаграмотність** — це сукупність знань, умінь і навичок, що допомагають розуміти, як працюють масмедіа, аналізувати отриману інформацію і критично оцінювати її.

Медіаграмотна людина здатна критично й усвідомлено оцінювати медіатексти, відрізняти реальність від її віртуальної симуляції та вміє чинити спротив маніпуляціям. Критично мисляча людина вміє відрізняти факти від думок, виявляти логічні помилки, оцінювати достовірність інформації, задавати питання, аналізувати різні точки зору і формулювати власні висновки. Уміння критично мислити стає настільки ж важливим, як уміння читати і писати. Критичне мислення — це як суперсила, яка допомагає не дати себе обдурити.

У безмежному океані інформації потрібен надійний компас. Ним є медіаграмотність. Рівень медіаграмотності залежить від кількості і якості навчання й оскільки найвищий рівень недосяжний — він віддаляється як лінія горизонту — то й припинити навчання медіаграмотності неможливо, воно має тривати впродовж усього життя людини.

Інформаційна безпека

• **Інформаційна безпека** — це забезпечення національної безпеки та оборони країни в інформаційній сфері.

Вона є однією зі складових національної безпеки держави нарівні з економічною, енергетичною, військовою, соціальною та іншими. При цьому роль інформаційної безпеки та її місце в системі національної безпеки держави стає все значнішою через зростання значення інформації в сучасному суспільстві.

Виокремлюють три рівні забезпечення інформаційної безпеки:

• **рівень особи** (формування раціонального, критичного мислення на основі принципів свободи вибору);

• **суспільний рівень** (формування якісного інформаційно-аналітичного простору, плюралізм, багатоканальність отримання інформації, незалежні потужні ЗМІ, які належать вітчизняним власникам);

• **державний рівень** (інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності державних органів, інформаційне забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики на міждержавному рівні, система захисту інформації з обмеженим доступом, протидія правопорушенням в інформаційній сфері, комп'ютерним злочинам).

Працюємо разом

А. У парах чи групах створіть список порад для підвищення медіаграмотності в повсякденному житті. Ці поради мають включати способи перевірки достовірності інформації, методи критичного аналізу медіатекстів і рекомендації для уникнення маніпуляцій.

Б. Доберіть за допомогою вчителя / учительки різні медіатексти (новини, рекламу, статті) і проаналізуйте їх з погляду медіаграмотності. Визначте, чи є в медіатексті ознаки маніпуляції або пропаганди і як можна критично оцінити представлену інформацію.

Міркуємо і діємо

1. Що таке медіаграмотність і які її основні складові частини? 2. Які рівні медіаграмотності виокремлюються і чим вони різняться?

3. Як медіаграмотність може вплинути на сприйняття медіатекстів? 4. Назвіть три рівні забезпечення інформаційної безпеки, поясніть, що кожен з них включає. 5. Як інформаційна безпека на рівні особи може вплинути на формування критичного мислення? 6. Які фактори сприяють формуванню якісного інформаційно-аналітичного простору на суспільному рівні? 7. Які елементи входять до державного рівня забезпечення інформаційної безпеки?

Для завершення теми:

1. Що таке масмедіа і чому вони є важливими для формування громадської думки?

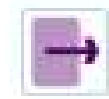
2. Що означає фраза «Не стежте за губами, стежте за руками» у контексті протидії пропаганді? Які є основні правила для захисту від пропаганди?

3. Що таке інформаційна безпека і чому вона важлива для безпеки держави?

4. Наведіть приклади конкретних історичних або сучасних подій, коли громадська думка мала значний вплив на рішення влади. За потреби скористайтесь допомогою знайомих дорослих.

5. Яка різниця між маніпуляцією і пропагандою в контексті їх масштабів та тривалості?

6. Доберіть дві новини про одну й ту саму подію, але з різних джерел (наприклад, з різних телеканалів або інтернет-ресурсів). Порівняйте, як масмедіа подають інформацію, і визначте, як подача новини може вплинути на громадську думку. Чи є в цих новинах ознаки маніпуляції або пропаганди?

Завдання для узагальнення знань за темами розділу 4: «МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ»

Назви́ть:

- правила безпеки в Інтернеті;
- особливості онлайн-спілкування;
- способи маніпулювання інформацією;
- ознаки пропаганди;
- засоби поширення інформації.

Наведіть приклади:

- «мови тіла»;
- «парамови»;
- маніпулювання інформацією;
- проявів свободи слова;
- масмедіа в Україні;
- вербальних засобів спілкування;
- невербальних засобів спілкування;
- дії пропаганди в суспільстві.

Поясніть:

- поняття: • комунікація
- громадська думка • свобода слова
- блогер • інфлюенсер • медіа
- інформація • соціальні мережі
- відповідальність • медіатексти,
- плюралізм думок • маніпулювання
- пропаганда • медіаграмотність
- як виявляти факти маніпулювання масовою інформацією в текстових і візуальних джерелах;
- переваги комунікативної компетентності;
- як блогери та інфлюенсери впливають на громадську думку;
- яким умовам мають відповідати обмеження на свободу слова.

Зробіть:

- визначте складники аналізу інформації залежно від джерела походження, часу і місця виникнення та способів поширення інформації в суспільстві;
- проаналізуйте, якою є відповідальність блогерів та інфлюенсерів перед аудиторією;
- сформулюйте критерії для визначення достовірності і повноти інформації;
- укладіть перелік джерел інформації, класифікувавши їх на підставі надійності, достовірності, повноти;
- визначте, як економічні, політичні, соціальні та культурні обставини можуть впливати на погляди і життєву позицію автора джерела.

Створіть:

- ❖ візуалізацію «Як нейтралізувати пропаганду»;
- ❖ презентацію «Правила ефективної комунікації».

Дослідіть:

- ❖ «Як масмедіа може впливати на громадську думку?»;
- ❖ «Чому інформаційна безпека є важливою для безпеки держави?»

Узагальнення «Ефективна комунікація»

<https://cutt.ly/EeAdlPCq>

Узагальнення «Формування громадської думки»

<https://cutt.ly/yeAdlKfH>

Ключові терміни
і поняття

<https://cutt.ly/celU9KHe>

Література
і ресурсні матеріали

<https://cutt.ly/9eIU9dY4>

Ключові терміни
і поняття

<https://cutt.ly/celU9KHe>

Література
і ресурсні матеріали

<https://cutt.ly/9elU9dY4>

Навчальне видання

Васильків Ірина Дмитрівна,
Кравчук Валентина Миколаївна,
Танчин Ігор Зіновійович

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Тікінічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-джерел,
що розміщені у вільному доступі*

Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Обкладинка *Мар'яни Дячинської*
Художнє оформлення *Мар'яни Дячинської, Марії Логош*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 10,4

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідчення про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Розділ I. Культура. Суспільство. Людина

- Ми — це не безліч стандартних «я», а безліч всесвітів різних. *(Василь Симоненко, український поет)*
- Поява культури збігається з народженням інтелекту. *(Клод Леві-Строс, французький антрополог, етнолог, соціолог)*
- Мова — серце народу: гине мова — гине народ. *(Іван Огієнко, український науковець, єпископ Української православної церкви в Канаді)*
- Мова для культури — те саме, що центральна нервова система для людини. *(Станіслав Лем, польський письменник)*
- Цінності суспільства — це компас, який вказує шлях до його розвитку. *(Арнольд Тойнбі, англійський історик)*
- Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову. *(Ліна Костенко, українська поетеса)*
- Коли в людини є народ, тоді вона уже людина. *(Ліна Костенко, українська поетеса)*
- Видатні особистості формуються не красивими розмовами, а власною працею, її результатами. *(Альберт Ейнштейн, видатний фізик, громадський діяч)*
- Школа стає справжнім осередком культури лише тоді, коли в ній панують 4 культи: культ Батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова. *(Василь Сухомлинський, український письменник, педагог)*

Розділ II. Мистецтво жити в суспільстві

- Люди й покоління — це тільки кільця в ланцюгу великим всесвітнього життя, а той ланцюг порватися не може. *(Леся Українка, українська письменниця і поетка)*
- Мистецтво жити з іншими людьми — це мистецтво знаходити баланс між своїми інтересами та інтересами інших. *(Еріх Фромм, німецький соціальний психолог)*
- Життя — це те, що з тобою відбувається, поки ти будеш плани. *(Джон Леннон, автор пісень, співак, громадський діяч)*
- Єдиний спосіб робити великі справи — це любити те, що ти робиш. *(Стів Джобс, засновник Apple, підприємець)*
- Стереотипи — це кліше, які ми використовуємо, щоб не думати. *(Гюстав Флобер, французький письменник)*
- Забобони — це страх перед невідомим, який ми намагаємося пояснити собі. *(Блез Паскаль, французький філософ, письменник, фізик, математик)*
- Стереотипи — це ярлики, які ми вішаємо на людей, щоб не бачити їх справжнє обличчя. *(Жан-Поль Сартр, французький письменник, філософ)*
- Справжня мудрість полягає в тому, щоб вміти слухати інших людей і вчитися у них. *(Сократ, давньогрецький філософ)*
- У демократичному суспільстві освіта є не тільки правом, але й обов'язком кожного громадянина. *(Алекс де Токвіль, французький філософ та історик)*
- Конфлікт — це не завжди погано, іноді він може бути поштовхом до змін. *(Генрі Форд, американський підприємець)*
- Вам не обов'язково погоджуватися із співрозмовником, щоб порозумітися з ним. *(Маргарет Тетчер, англійська політичниця)*
- Криши, ламай, трохи стереотипи! *(Ліна Костенко, українська поетка)*

Розділ III. Мистецтво жити в державі

- **Ті держави здатні стати великими, у яких великі малі люди** (Олександр Довженко, український письменник, кінорежисер)
- **Демократія — це правління народу, для народу і за допомогою народу.** (Авраам Лінкольн, президент США)
- **Демократія — це не тільки вибори, але й участь громадян у прийнятті рішень.** (Вацлав Гавел, чеський політик та громадський діяч)
- **Рівність — це не означає, що всі люди однакові, а те, що всі люди мають рівні права** (Огюст Кант, французький соціолог)
- **У демократичному суспільстві кожен громадянин має право на свободу думки та висловлення.** (Аленка де Токаїті, французький філософ та історик)
- **Демократія — це не влада більшості, а захист меншості.** (Альбер Камю, французький письменник, філософ)
- **Де немає закону, там немає і свободи.** (Джон Локк, англійський філософ)
- **Свобода — це не робити все, що хочеться, а робити те, що потрібно.** (Іммануїл Кант, німецький філософ)
- **Демократичні інститути не можуть покращуватися самі — їх покращення залежить від нас. Проблема поліпшення демократичних інститутів — це завжди проблема, що стоїть перед особистостями, а не перед інститутами.** (Карл Поппер, британсько-австрійський філософ, логік і соціолог)
- **Ми вважаємо самоочевидними наступні істини: що всі люди створені рівними; що вони наділені своїм Творцем невідчужуваними правами; що в число цих прав входять життя, свобода і можливість домагатися щастя.** (Томас Джефферсон, 3-ій президент США)
- **Чим більше свободи, тим більше відповідальності. Завжди актуальний та давній парадокс.** (Тімоті Лірі, американський письменник)
- **Більшість людей насправді не хочуть свободи, тому що вона передбачає відповідальність, а відповідальність більшість людей лякає.** (Зигмунд Фройд, австрійський психолог)
- **Свобода — це, передовсім, не привілеї, а обов'язки.** (Альбер Камю, французький письменник, філософ)
- **Свобода слова — це основа всіх інших свобод.** (Бенджамін Франклін, американський політик)

Розділ IV. Мистецтво спілкування

- **Слово, моя ти єдина зброя!..** (Лєся Українка, українська письменниця і поетка)
- **Свобода слова — це право на інформацію, але не право на дезінформацію.** (Умберто Еко, італійський письменник)
- **Тільки громадська думка може досягнути все, вчасно подати знак тривоги, вчасно порушити якісь важливі питання, словом — бути найвищим регулювальником складного суспільного організму.** (Євген Саєрстюк, український філософ, літературознавець, громадський діяч)
- **Громадська думка — це не завжди істина, але завжди сила.** (Гарольд Лассуел, американський соціолог)
- **Щоб бути по-справиньому грамотними, ви повинні бути грамотними у світі медіа.** (Маршалл Маклуен, канадський філософ, філолог)
- **Я не згоден з тим, що ви говорите, але буду до останньої краплі крові захищати ваше право висловлювати свою думку.** (Вольтер, французький письменник, філософ)
- **Мова — то ж корона, то ж вершечок, перемога виразних, виявляючих рухів людини. Користуючись мовою, людина постійно ставить себе в контакт з людністю, постійно вивіряє свої думки, свої вирази, — чи вони придатні задля розуміння з боку, сторонньою людиною, чи вони варті переймання і поширення.** (Софія Русова, українська письменниця, освітянка, громадська діячка)
- **Суспільство є стабільнішим, коли громадяни мають можливість вільно висловлювати свої політичні погляди.** (Мадлен Олбрайт, американська політична діячка, дипломатка, письменниця)
- **Поширювати правду можна було б усно, а для популяризації брехні зазвичай використовується великий апарат.** (Станіслав-Єжи Лец, польський філософ, поет)
- **Парамова є тією музикою чи мелодією, яка супроводжує слова, що ви промовляєте. Вона виражає ваші почуття щодо того, що ви говорите.** (Джеймс Борґ, британський письменник, психолог, бізнес-тренер)
- **Слово — зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати.** (Максим Рильський, український поет, мовознавець)
- **Хай ми мовчимо, а наші справи промовляють.** (Сенека Старший, давньоримський письменник та оратор)
- **Життя не жде, воно кличе нас до роботи. І доля, щастя нашого народу залежить від того, як ми проведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої, дужої нації.** (Софія Русова, українська письменниця, освітянка, громадська діячка)